I

Був чудовий петрівчаний вечір. Надворі вже сутеніло. На Подолі затих стукіт та гуркіт. Курява на вулицях вляглась. На цвинтарі коло Пречистянської церкви під самою Андріївською горою було тихо, тихо, неначе в порожній хаті. Прочани повиходили з церкви й порозходились на спочинок по дощаних комірках на церковному подвір'ї, сукупному з цвинтарем. Тільки на східцях коло церковних дверей, під портиком з п'ятьма стовпами, сиділа одним одна вже літня, дуже сумна й задумана панія. Вона була убрана в чорну стару запорошену сукню. На голові в неї був дешевенький солом'яний чорний капелюшок, оповитий чорним удівницьким завоєм. Вона похилила голову й сиділа, згорнувши руки. Здавалось, що то сиділа не жива людина, а якась подоба людини, вироблена з чорного заліза на чорних залізних сходах.

Стрімкі гори понад Подолом виразно виступали на лиснючому рожевому небі темними звивчастими смугами. На горах лисніли золоті бані церков, неначе дотлівав жар, що не спопелів до решти. Андріївський собор неначе висів над самою Пречистянською церквою на прозорім небі. На вершечку стрімкої гори і на горах і в долинах, скрізь вже запанувала вечірня тиша. І в небі й на землі все неначе мліло й розкошувало в пишноті гарного тихого петрівчаного вечора. Вечір звичайно наводе на душу смуток. Думи заворушились в голові безщасної панії. Сльоза за сльозою покотились по смуглявих сухорлявих шоках.

Несподівано важка половинка церковних дверей одчинилась тихо, без шуму. Задумана панія аж кинулась, аж жахнулась. З церкви вийшла на сходи літня, навіть пристаркувата ніби черничка в чорному довгому убранні, напнута чорною вовняною хусткою, як запинаються послушниці в панянських монастирях. Вона обережно зачинила й замкнула двері здоровим ключем і, сходячи по сходах, вгляділа незнайому панію, що сиділа мовчки й непорушно, неначе мара.

— Еге, ви оце прибули звідкільсь на прощу? Але чого ж ви плачете? — спитала черничка в панії сміливо.

— Ні, серце! Я не на прощу прибула до Києва. Я прибула напитувати собі будлі-якого місця, бо я нігде не маю пристановища. Я хочу стати за няньку або за економку, бо я, бачте, безприхильна й безпричальна удова. Нема мені до кого й прихилитись…

— Хто ж ви такі, що не маєте до кого й прихилитись?

— Я, серце, удова. Ще торік влітку саме в страшенну спеку були маневри під Білою Церквою. Була зібрана незліченна сила війська. На маневрах мій чоловік, капітан, надісь од духоти та пороху, впав з коня, а натовп причавив його на землі, його підняли вже мертвого… Я зісталась удовою без грошей, без шматка хліба, без пенсії, та оце прибула до Києва напитувати собі будлі-якої служби, бо мені, певно б, довелось вмерти з голоду. Я вже давненьки живу в Києві, найняла в найдешевшому заїзді номер і вже тижнів зо три тиняюсь та блукаю по місті, ходжу по домах, напитую собі місця й ладна вже найнятись хоч би й за горничну. Але як мене спитають, хто я така, як довідаються з пашпорта, що я капітанша, то й ніхто не квапиться прийняти мене за слугу. Одні тільки здвигнуть плечима, другі подумають, подумають, та й кажуть, що їм треба простих слуг… що їм і якось ніяково приймати за горничну капітаншу. Була я скрізь і по гошпиталях, і по богадільнях, заходила й в магазини, думала стати за прикажчицю абощо. Никала по всіх-усюдах, і нігде мені не спосудилось: нігде мене не прийняли. Всі мене цураються. На мені той чин капітанші, неначе антихристова печать.

— Невже-таки в вас немає якої рідні? Невже-таки ви зовсім безпритульна людина, така, як я? — сказала церковна сторожиха Мокрина Пантелеймонівна Майбородиха.

— Ой серце! Нема в мене ні сестер-порадниць, ні братів, ні дядьків. Є в мене одним один син єдиник. Сиділа я в його взимку, перезимувала, а

далі вже не всиділа. Терпець увірвався, — сказала Ольга Семенівна Галецька.

— Певно, невістка лиха? — спитала Майбородиха.

— Ат! бодай не казати. Своїх дітей гріх гудити та обносить. Терпи й мовчи й… глитай сльози мовчки! — сказала Галецька й одразу заплакала.

— Отакого горя й я зазнала, як помер мій чоловік, — сказала Майбородиха, — я таки з київських міщан. Чоловік мій був столяр, і добрий був столяр, мав добрі заробітки, мав і добрий засіб. Мені за ним жилося непогано. Але він несподівано помер. Я перебралась до дочки, бо і в мене теж нема родини, окрім дочки-одиниці. Виростила я, вигодувала й викохала дочку, як панянку, й видала заміж таки за столяра. Зять собі й нічого чолов'яга, але дочка моя вдалась лиха-прелиха… Орудує було мною, як наймичкою. Я їй було їсти варю й дітей доглядаю, і рано встаю, й пізно лягаю. Од роботи я ніколи не одмикувала й робила, що тільки вона було загадує мені робити. Одже ж ніяким способом не догодила їй. Було загадує мені роботу, як осавула на панщині, та сердиться, аж сікається до мене, цвікає мені в вічі, лається. А я ж її любила та пестила, як панянку! Та й випестила собі на глум.

— Отака ж сама й в мене невістка! І я через те мусила тікати од неї, — сказала Галецька.

— От і правда, як приказують в приказці: мати порве пазуху, ховаючи для дітей, а діти порвуть пазуху, ховаючи од матері, — сказала Майбородиха, й при тих словах і в неї очі зайшли сльозами. Вона сіла на сходах поруч з Галецькою.

Оповідання простої, але щирої людини ще більше завдало жалю безталанній Галецькій, бо нагадувало їй, як ще недавно кривдила її лиха невістка.

— Годуй, доглядай дітей, не досипай і не доїдай для їх, а вони потім ладні тебе на старості літ і з хати коліном виперти, — обізвалась Майбородиха. — Дочка приставила мене до дітей, а як було часом не догляджу гаразд дітей, вона мене лає, кричить на мене. А сяду обідати, то бачу, що вона неначе ложки ліче, скільки я з'їм, скільки кусенів хліба проковтну. Не вижила я в неї, покинула, найняла собі кімнаточку, як комірчинку, та й стала перепродухою: було перепродую то яблука, то усякі овощі, то бублики, то паляниці. Але й цей продаж не пішов мені на руку. Був час, що я ходила старцювати по монастирях та до святих Печер. Та вже, поздоров боже, наш старий батюшка отець Онуфрій побачив, що я звелась на старчиху, та й узяв мене до церкви за сторожиху. От тамечки під дзвіницею під низом є три малесенькі кімнаточки. Він дав мені одну комірчину й приставив до церкви, щоб я мела поміст, стирала та змітала порох з образів, гляділа груб в теплій церкві, бо, бачте, там паламар якийсь такий, що в його неначе не всі дома. Його батько ще ззамолоду паламарував таки в нашій церкві та й помер, а отець Онуфрій не хотів скривдить його сина та й випросив йому батьківське місце. Але він собі зроду якийсь нетяма, нерозторопа: тільки й уміє дзвонити та топить в грубах. А я вже за його й прибираю, й вимітаю, й груб доглядаю. Якби не панотець, то я, мабуть, і досі б поневірялась в прохачках та тинялась з торбами по монастирях. Поздоров його, боже, й продовж йому віку!

— Якби мені трапилось хоч таке місце, як оце вам, то я ще й богові подякувала б, — сказала Галецька. — Я вже прожила й проїла усе до останнього шага, що мала. Заплатила оце останні гроші в гостиниці й сьогодні од самого ранку в мене й рісочки в роті не було. Вже тиждень я не маю чим живитись. Хліб та вода, ото єдиний мій поживок. Через таке піснюкання я вже захляла, ледве мене носять ноги, ледве животію на світі. Хоч скидай та продавай черевики, бо в мене вже нема чого й продавати. Я чула, що в вас на цвинтарі дурно дають прочанам дощані комірки. Чи не можна б притулитись в вас в комірці, доки я собі напитаю якусь службу?

— Батюшка набудував на подвір'ї маленьких комірок для сільських прочан, де вони складають та кидають на день свої клунки, щоб не носитись з ними по церквах, і там ночують. Але ж ви не спатимете на тапчані, на голих дошках? — промовила Майбородиха.

— Мушу спати. Нігде в світі дітись! — сказала Галецька.

Майбородиха важко зітхнула, згадавши за своє бідування, дуже схоже на бідування незнайомої безщасної удови.

— Йдіть, пані, до мене; днюйте й ночуйте в моїй кімнатці, доки знайдете собі якесь пристановище. А я тим часом обернусь до нашого батюшки, побіжу до титаря. Може вони порадять вас, зарятують в біді й дадуть вам якусь роботу. В мене є ліжко; стоїть і тапчанчик. Будете спати на тапчані. Побудете, поживете, а там, що бог дасть. Сякого-такого поживку постаче в мене і для вас, і для мене, — сказала добра Майбородиха.

— Я не знаю, як вас і дякувать. Та й чим вас дякувати, коли в мене нема й шага за душею, — сказала Галецька.

Надворі вже поночіло. Смутний вечір кинув сутінок на цвинтар. І в тому сутінку тихо йшла смутна розмова крізь сльози двох безприхильннх удов. В той час паламар Досифей Клопотовський неначе виник з темних здорових та високих дверей під дзвіницею. На йому теліпавсь широкий засмальцьований халат зелено-жовтого міщанського кольору з двома поворозками ззаду. Картуз був надітий набакир: з-під картуза неначе випручувались розкішні чорні прегусті кучері. Чорні очі аж горіли якось неприродньо, неначе тліли дві жаринки. Він наближавсь до сходів й, походя, виспівував вінчальну пісню: "Ісаіє, лікуй! Дєва імє во чревє і роді сина Емануіла".

— Йдіть собі, пані, з цвинтаря, бо мені вже час замикати браму. Вже всіх бабів та молодиць оце позаганяв в хліви, тільки ви й зостались у цвинтарі, — сказав Клопотовський.

— Та мені, голубе, надісь, довелося б ночувати на вашому цвинтарі, отутечки на сходах.

— Оце гаразд видумали! То тільки сільські баби покотом сплять на траві на цвинтарях по монастирях. Панам не личить спать долі на цвинтарі. В вас, певно, є ж свій дім. Може, й маєте синів та гарних дочок… Це, мабуть, в вас якісь вереди чи примхи, щоб спати на цвинтарі. Чи в вас пак є гарні дочки? — спитав благенький Клопотовський.

— Нема в мене, голубе, ні дома, ні дочок. Я одним одна собі в світі, сирота, — смутним голосом обізвалась Галецька. — В мене й шага нема в кишені, гірше ніж в старця, бо в старця є хоч шматок хліба в торбі: є принаймні чим живитись.

— Гм… Я думав, що он якась панія, а ви прохачка. Я думав, в вас є гарні дочки, та оце й питаю, бо мені час би вже й женитись. Так мені усі люде кажуть. Та й осточортіло парубкувать. А коли ви старчиха, тільки панського заводу, то зараз мені виходьте геть з цвинтаря, бо вже пізня доба.

— Ця панія ночуватиме в мене, й ось ми зараз встанемо та підемо до господи, — сказала Майбородиха.

— Хіба так! Коли так, то я піду зараз замикати браму, щоб якийсь дідько часом не вшелепавсь в цвинтар на ніч, — сказав Клопотопський і оступивсь.

— Ви, пані, йому вибачте. Він вже дорослий, навіть літній парубок, і все тільки думає за те, щоб женитись та ще й не просто, а посватати багатирку та ще й дуже гарну, бо, псяюха, хоч і вдався нетяма, й навіть

без клепки в голові, але дуже лицяється до гарних паннів. Ходімо, пані, в мою кімнату. Переночуєте та повечеряєте в мене хоч чайком, Досифею! чи ти пак вже наставив самовар?

— Та вже там аж парує, а ви все сидите та теревені справляєте: ладні балакати з отією прохачкою й до півночі, — гукнув Досифей, брязкаючи ключами та порпляючись коло засува біля брами.

Майбородиха повела Галецьку в свою кімнату під мурованою старою дзвіницею.

В здорових високих сінях з чорною дощаною стелею було поночі. Двері в кімнатки ледве мріли. Майбородиха забряжчала ключами, одімкнула двері. Галецька вступила в кімнату. І їй здалось, що вона несподівано опинилась в якомусь панянському монастирі, в келії якоїсь черниці. Кімнатка була вузенька й довгенька, з однісіньким вікном в такій товстій стіні, що на вікні можна було лягти, підобгавши ноги та скарцюбившись. По один бік кімнатки стояло просте ліжко, по другий бік стояв тапчан з матрацом, застелений білою сільською скатертиною, а в куточку лисніли фольгові образи, й ледве блимала маленька лампадка. На вікні зеленіли молоденькі листаті фікуси та герані. В кімнатці було чисто. Нігде не було ні порошинки. В одчинене вікно через залізні ґратки було видко цвинтар, зарослий зеленим соковитим шпоришем, та рядок старих дуплинастих волоських горіхів попід барканом.

"Коли б мені знайти будлі-де хоч такий притулок, я була б тричі щаслива й не нарікала б на свою лиху долю", — подумала Галецька, оглядаючи кімнатку.

В кімнатці ще було видно. Майбородиха розкутала голову й попросила Галецьку сідати. Галецька сіла на тапчанчику.

— Отутечки я знайшла собі пристановище до якого часу, дякуючи нашому панотцеві Онуфрієві. Тут мені, як у бога за дверми. Житиму собі

тут доти, доки житиме наш панотець. А там далі один бог відає, як воно буде. Коли б часом мені знов не довелось простягати руку за милостинею попід монастирями, бо до дочки я не вернусь, — сказала Майбородиха.

Незабаром Досифей вніс самовар і поставив на столі. Майбородиха встала й заходилась поратись коло самовара.

— От і спасибі тобі, Досифею, що ти поспішивсь з самоваром. В панії вже, певно, дві доби не було й рісочки в роті, — сказала Майбородиха, засипаючи чай. — Це ми, бачте, чергуємось з Досифеєм: ставимо самовар по черзі: раз він, раз я, — сказала Майбородиха до Галецької, — ми вдвох тільки й живимось чаєм.

— Мені таки й варто сказати спасибі, а вам од мене то не великий спасибі, бо доки вас діждався, то в самоварі й жар спопелів. Мені доведеться хлептати холодний чай, бо ви все там теревените та базікаєте з нудьги то з старцями, то з прочанами. Насилу вас докличешся, — сказав Досифей.

— Бо, бач, мені ні з ким і побалакати гаразд. Ще й онімію отут в цвинтарі в самотині, забудусь і говорити по-людській, — обізвалась Майбородиха.

— Ще що вигадайте. А зо мною хіба ж ви не набалакаєтесь? Невже я такий немова та нетяма, що ви зо мною не набалакаєтесь всмак? А може, ви думаєте, що зо мною не варто й балакати.

— Борони, боже! Що це тобі, Досифею, спало на думку? Не ремствуй дурно на мене й на цю панію, бо ми, може, й станемо тобі в пригоді: як оце метнимось вдвох по Подолі, то висватаємо тобі таку писану красуню, що тобі й у сні не привиджувалась, — сказала Майбородиха в жарти.

— І справді? А може, ви брешете, тільки дурите мене?

— От тобі й на! Навіщо ж мені дурить? Ти ж красунь з лиця на ввесь Поділ.

Досифей на радощах аж засміявсь і блиснув зубами. Він і справді був гарний з лиця, чорноокий, кучерявий та рівний станом, але дуже блідий та замлілий, аж щоки йому позападали. Чудові, сливинь чорні очі заблищали, аж заграли. Чорні вуса ніби заморгали. Сухорляве та смугляве лице повеселішало, ожвавилось і стало ніби розумніше.

— Але глядіть, щоб панна була багата; шоб батько дав принаймні тисячу карбованців. Бо як буде гарна, але не матиме тисячі карбованців, то на дідька вона мені здалась. Я її ладен після весілля хоч вкинути в Дніпро, — сказав Досифей.

— Ой не говори так! Хто ж таки кидає свою жінку в Дніпро? Тебе ж візьмуть на Сибір.

— На Сибір я не хочу, а жінку без грошей таки швиргону в канаву або в Дніпро, щоб і не вигулькнула з води! Ви мені напитайте молоду й гарну, і вродливу, хоч би навіть і лиху, аби тільки була грошовита: щоб мала принаймні одну тисячу карбованців!

— Добре, добре! десь таки та напитаємо вдвох, хоч в тебе ондечки на пальцях вже й без того рясно каблучок. Хто тобі надавав стільки отих каблучок? — спитала Майбородиха.

— А хто ж надавав? Дівчата надавали. Каблучки дають, а йти заміж за мене багаті чомусь не зохочуються, а бідних мені непотрібно. Я й сам до таких не кваплюсь. Я візьму бідненьку хіба аж тоді, як розстараюсь грошей. Але пийте мерщій чай, бо самовар прохолоне. Я далі не видержу, бо мені вже заманулось чаю. Прийду згодом та візьму до себе самовар, бо, може, й до мене приблудиться якийсь прохач, — сказав Клопотовський.

— Не прохач-бо! А, надісь, приплентається якась гарна прохачка. Еге? Чи правду я кажу? Га? — обізвалась Майбородиха.

— Може й правду. Хто його зна, — сказав Клопотовський і пішов тихою ходою з хати.

— Отак, як бачите! В його тільки й мови, що за гарних та ще й багатеньких паннів, — сказала Майбородиха.

— Він і справді трохи якийсь чудний, неначе в його нема однієї клепки в голові. І гарний з лиця, але сухий, як скіпка, та замлілий, неначе захарчований. Певно, зріс на поганому поживку, не їв нічого тривного змалку, — обізвалась Галецька.

— Ет! який там паламарський поживок! Зріс на черствому хлібі. Але він собі робочий і навіть працьовитий. Тільки гарні панни зовсім забили йому памороки. Отих перснів понадавали йому дівчата й панни в смішки з цілої нашої парафії. Піднімають цього недотепу на сміх, кажуть йому, що то золоті каблучки, а він благенький і йме їм віри. На щастя, він вдавсь собі якийсь безжурний. Все ходе по цвинтарі та вигукує: "Ісаіє, лікуй!"

Галецька осміхнулась, неначе блиснуло сонце з-за хмар в пилипівчану негідь та сльоту.

Майбородиха дістала з косинчика під образами дві проскури, ще позавчорашні, налила два стакани чаю й посадила Галецьку кінець стола.

— Пийте, будьте ласкаві, чай та не здивуйте, що проскури позавчорашні. Це наша подільська проскурниця дає мені сливе щодня кошик проскур перепродувати на цвинтарі сільським прочанам. Перепадає й мені, як перекупці, сякий-такий шаг, ще й черстві нерозпродані проскури маю собі до чаю.

— Спасибі вам, дай вам, боже, здоров'я, що ви мене оце нагодували й напоїли, — сказала Галецька трохи не крізь сльози. — В мене вже була думка — з мосту та в воду. Раз якось я вдалась в таку тугу, що вже хотіла заподіяти собі смерть: вже була наважилась шубовснути в Дніпро, та… побоялась взяти гріх на душу.

— І не беріть, пані, такого важкого гріха на душу. Побудьте в мене, а я тим часом обернусь до отця Онуфрія. Він людина добра. Може, попеклюється вашою долею. Піду до нашого титаря та його дочок. Може, знайдуть яке шитво для вас, бо титар дуже сім'янистий, певно, робота в його знайдеться. А там далі побачимо. Стукай, то й "отверзяться" тобі двері, — втішала безталанну удову Майбородиха.

Зарипіли старі важкі двері й одчинились. З темних сіней вигулькнула кучерява Досифеєва голова.

— І коли ви нап'єтесь того чаю? Чи, може, ви питимете його до світа? Жду та жду самовара, аж очортіло вже ждати, — забубонів сердито Клопотовський.

— Та ми вже давненько напились чаю, та оце тебе сподівались у гості. А ти все десь дляєшся, гаєшся й не сподобляєш нас своїми одвідинами, щоб вкупі з нами почаювати, — сказала Майбородиха.

— Авжеж пак! Я питиму чай з кращими за вас. Я сподіваюсь своїх гостей. Давайте хутко самовар, бо мені ніколи ждати.

— Коли тобі так заніколилось, то й бери. І чайник візьми. В чайникові є доволі чаю, — сказала Майбородиха.

Клопотовський взяв самовар і длявою ходою з насупленими бровами вийшов з кімнати.

— І справді цей Клопотовський хоч не божевільний, але трохи ніби чудний, — стиха промовила Галецька.

— Таки справді чудний. Наш панотець любе його через те, що він роботящий, слухняний, дуже чесний, хоч він трохи й опришкуватий. В церкві не зачепе ані шага, а коли часом знайде долі копійку, може, загублену якоюсь людиною, то зараз несе до панотця ту знахідку. Він все сватається тут в парафії. Вже сватав п'ятьох дівчат міщанок. А ті дають йому гарбуза й піднімають його на сміх. Оті всі бронзові каблучки подавали йому тутешні дівчата, ще й дурять його, що ті персні золоті. А він думає, що вони справді золоті. Теперечки йому нависла на очі найменша титарева дочка. Тільки й мови в його, що про неї. Там така гарна та вродлива, неначе намальована. А він хоч і благий, але це розшолопав. Хоче до неї старостів засилати.

Майбородиха вийняла з груби тарілку з холодною вареною таранею, зняла з полички тарілку з шуликами з маком і поставила на стіл.

— Живіться, будьте ласкаві, хоч цим, бо я більше живлюсь отаким холодним поживком, ніж стравою. Я готую собі гарячу страву хіба двічі на тиждень.

— Спасибі й за це. По других людях я й цього б не знайшла, бо просити якось ніяково, та й сором, — сказала Галецька.

Вона почала закушувати, але їжа не йшла їй на душу. Пригнічена бідою, вона через силу з'їла трохи шуликів з маком.

— Знаєте, пані, що я вам скажу. Як на мою думку, то вам не слід навіть ставати будлі-де за няньку або за горничну, бо кожній господині буде якось ніяково садовити вас обідать в пекарні з наймичками та усякою челяддю, а з собою ні одна господиня не посаде вас за стіл обідати, бо ви все-таки в неї наймичка. Та вам і зовсім-таки не приялича обідати з простими челядницями, бо ви капітанша. Вам треба б

напитувати собі місце десь в лазаретах або в богадільнях, чи десь по приютах, — сказала Майбородиха.

— Питала я в одному шпиталі, та мені сказали, що нема місця. Але де ті шпиталі та лазарети, я й сама тому не відома. Вже в мене була думка стати на точку між молодицями та дівчатами. Може б, трапився якийсь наймач та взяв мене на службу до себе.

— Ось нехай я спитаю в свого панотця. Він повинен про це знати лучче од мене. Але невже ж таки ваша невістка та син такі лихі люди, що при їх не можна жити?

— Ой лихі обоє! а невістка ще гірша за сина, хоч мені б і не годилось судити та гудить своїх дітей. Син вчивсь погано. Мій небіжчик напитав йому в одного дідича місце пригінчого на буряках, а потім дали йому місце бухгалтера в сахарні. Живе він собі добренько, хоч і не в достатках. Але мені жити при йому не можна. Син зависний, лихий та скупий, а невістка ще зліша за його й теж має жадобу до грошей. Я служила їм, як наймичка, й дітей доглядала. Служила так, як ніяка наймичка їм не служила б. Я вволяла тільки їх волю, а за себе й не дбала й навіть не думала. Але невістка гризла мене щодня, а син дуже жадний до грошей: все натякає мені, що я ще здорова, щоб я шукала собі якоїсь служби. Так мені надокучили обоє, що я ладна була стати й за наймичку в людей чужих, але добрих. Мені в чужих людей хліб не був би такий гіркий, як у своїх дітей. Після небіжчика тільки й зосталось те, що було в хаті. І пенсії мені не дали, бо мій чоловік не вислужив пенсії.

Галецька говорила, а сльози крапали з очей.

— Піду ж я в гостиницю та візьму свій пакунок з сорочками та з удяганками, що я покинула в хазяйки, — сказала Галецька, подякувавши Майбородисі за вечерю.

— Піду й я з вами та, може, допоможу вам у чому: перенесу дещо, бо ви, мабуть, не здужатимете й підняти пакунка, так здорово охляли з голоду, — сказала Майбородиха.

В неї майнула думка, щоб Галецька часом не пішла до Дніпра та не заподіяла собі смерті. Вона напнулась хусточкою і, прибравши з стола, пішла вкупі з Галецькою до гостиниці.

Вже смерком вони вернулись з двома невеличкими пакунками, завинутими в хустку та в укривало. Майбородиха одчинила віко скрині, налапала насподі чистеньке простирадло й застелила тапчанчик. Галецька примостилась на тапчані. Довго не брав її сон. Довго ворушились в неї думки й літали десь далеко. Згадки все вертались в давні минувші луччі часи її життя.

"Де це я опинилась? І куди це занесла мене лиха доля, неначе вихор билину? Куди цей вихор занесе мене на чужині? В яких-то людей доведеться мені знайти собі пристановище? А чи доведеться ж?"

І довго ворушились сумні думи в душі, неначе море вхопило цю безталанну людину й несло кудись на хвилях без краю, без кінця, несло в якусь сіру безвість, в якусь чорну безодню.

Вже в глупу ніч Галецька заснула важким міцним сном, покладаючи надію на одного бога.

Вранці, напившись чаю з Галецькою, Майбородиха причепурилась, наділа новішу удяганку й побігла до отця Онуфрія на пораду. Отець Онуфрій, сивий, аж білий, високий, широкоплечий та поставний, з довгою білою бородою, сидів в садку на лавці з простою патерицею в руках. Економка саме тоді пила чай з двома унуками, недолітками-школярами.

— Чого це ти, Мокрино, спозаранку ходиш на одвідини? — спитав отець Онуфрій.

— По ділу прийшла, батюшко, — одповіла Мокрина Майбородиха. — Прийшла питати поради за ту капітаншу, що в мене ночувала оцю ніч.

І Мокрина розказала йому все, що знала за Галецьку, й попросила його дати їй яку-небудь роботу та знайти в парафії будлі-яке місце для безталанної удови, котрій довелось брати торбу та йти в старці.

Отець Онуфрій вважливо вислухав і обіцяв напитувать місце для Галецької. Майбородиха просила дати тимчасом яку роботу для удови. Паничі пригадали, що в їх вже деруться сорочки, й просили, щоб Галецькій дали шити нові сорочки. Стара економка, якась далека родичка з села, винесла з покоїв сувій полотна, дала на зразець паничівські старі сорочки й оддала Майбородисі. Потім вона позшукувала по комодах та скринях, що треба було полагодить та полатать. Мокрина була така рада, що аж сама повеселішала й жвавою ходою почимчикувала додому. Оддавши Галецькій шитво, вона пішла й до титаря й просила і його напитать будлі-яку службу для Галецької. Титар обіцяв напитать службу в знайомих сусід та в парафіян; обіцяли й його дочки. Майбородиха принесла удові добру звістку. Галецька зараз сіла за роботу й ніби трохи повеселішала.

Задзвонили на службу. Спасенники й спасенниці прочани заворушились, повиходили з комірок, висипались на цвинтар. Цвинтар став людний. Майбородиха винесла кошик з проскурами й сіла на сходах. Отець Онуфрій незабаром надійшов в цвинтар, згадав по Галецьку й зайшов у Майбородишину кімнату, щоб побачити Галецьку й самому за усе розпитать в неї. Галецька й од себе просила й благала його зарятувати її в біді, знайти для неї службу в своїх заможних парафіян.

Тиждень працювала Галецька од раннього ранку до пізнього вечора довгого петрівчаного дня, заробила трохи грошей на харч для себе й для Майбородихи. Вона хотіла заплатить грішми Майбородисі за житло, але Майбородиха грошей не взяла.

— І борони, боже, щоб я брала гроші з такої безпричальної сироти, як оце ви! — казала Майбородиха. — Поневірялась отак само й я ще недавнечко. Зазнала й я такого самого лиха. Заробляйте собі на здоров'я на харч та на поживок, доки десь знайдете собі пристановище. А в мене живіть хоч би й доти, доки ваші злидні до решти зникнуть, підуть десь на очерета та на болота. Зазнала й я таких самісіньких злиднів, не дай, господи, їх нікому хрещеному й молитвеному. А мені небагато треба поживку: їдець з мене кат зна який.

Трохи згодом Майбородиха знов пішла до титаря питати якоїсь роботи для Галецької. Панни познаходили старі панчохи, що треба було позаплітать, познаходили сорочки, які треба було полатать. Галецька заробляла на харч і сама блукала скрізь по Подолі, щоб напитать собі службу.

Але місце не траплялось. Майбородиха вже не знаходила й випадкової роботи для Галецької. Капітанша знов сиділа без роботи, проїдаючи останні зароблені шаги. Не пішли її злидні на очерета та на болота, а знов вернулись до неї й неначе й собі вгніздились в затишному куточку в доброї Майбородихи на довгий час.

Старого отця Онуфрія дуже любили й шанували прості парафіянки та купчихи і як удівцеві часто приносили на даровизну то половину пирога, в кого справлялись іменини, то печену гуску або качку, начинену яблуками, або пів печеного поросяти. Часом приносили чудові паляниці, в кого траплялась в господі якась оказія: весілля або похорон. Це, певно, був одгук та остача "линування", цебто старосвітського харчування духовенства натурою. Отець Онуфрій завжди посилав Галецькій добру частку того приносу.

— От і я при вас таки живитимусь чимсь добреньким та ласеньким. Без вас, певно, мені б не довелось і покуштувати отакого добра! — казала до Галецької Мокрина.

Галецька тільки зітхнула. Вона добре знала, що ці ласі для Мокрини шматки були милостинею, котру кидають у торбу старцям під церквами. Вона теперечки почувала, що це вже й є перша милостиня, подана задля неї, що її таки не мине прохацька торба.

Мокрина вже не знаходила ніякої роботи для Галецької. Галецька вже облатала маленьку парафію й сиділа без роботи й без поживку. І служба нігде не траплялась, де вже тільки не напитувала й вона сама, й добра клопотлива Майбородиха, й сам отець Онуфрій. Вже й в самої Мокрини не було за що ні харчуватись, ні навіть купити чаю та сахару.

Одного дня Мокрина познаходила десь на грубі черстві давні проскури, припалі зеленою цвіллю, потрощила ці сухарі й намочила у воді. Вона зварила в грубі не борщ, а сирівець з закришкою. Вони вдвох пообідали останній раз якоюсь каламутною джумигою замість борщу.

— Нема що робити! Таки доведеться вам тим часом піти в старці, доки десь трапиться підхоже місце. Отак само було раз і мені. Взяла я торбу та й потяглась на Ближні Печери. І добрі люде наскидали мені й грошей більш карбованця, і пів-торби бубликів, окрайців, скибок і спідушок од паляниць. Ідіть, серце, й ви на Ближні Печери, станете з торбою коло самої брами скраю в тій довженній галереї, що сходами йде наниз од Лаври до Ближніх Печер. Там, певно, й вам наскидають і грошей, і хліба. Буде принаймні харч, та ще й зайве зостанеться на прожиток. Нема де вам дітись в світі, хоч світ і широкий. В мене є доволі усякої старовизни та дранок. Одягніться прохачкою, та й господи спострічай і помагай вам! Тут є чимало таких, як ви, поміж прохачками. Добре, що завтра неділя. Прочан іде в Печери безліч! Не ви перші й, надісь, не ви останні. На все божа воля! — говорила Майбородиха сливе крізь сльози, згадавши, як і вона сама колись ходила з торбами під монастирі та до Печер жебрати.

II

Другого дня в неділю ще вдосвіта, як тільки почало дніти, Майбородиха збудила Галецьку, одчинила віко скрині й познаходила своє старе латане убрання.

— Не надівайте ж сукні та отого бриля, бо вас обминатимуть сільські бабусі та молодиці. А вони ж то найбільше подають милостиню. Удягніться в це дрантя. Воно чисте, не засмальцьоване. Нічого те, що воно старе та латане, — сказала Майбородиха.

Галецька вдягла стару спідницю, так збляклу, що не можна було навіть довідатись, якого кольору вона колись була. Майбородиха знайшла найстарішу удяганку, не то кацавейку, не то жупан, на котрій була сливе латка на латці; достала старі подірявлені сіренькі панчохи та стоптані черевики. Галецька вляглась, запнула голову якоюсь дірявою збляклою хустиною, а в руки взяла невеличку торбину й ціпок. З заплаканими сумними очима, з тугою та одчаєм на помарнілому виду, Галецька стала одразу ніби справдешньою старчихою, що й впізнати її не можна було.

— Хоч це дрантя й не личить вам, пані, але що ж маємо робити. Нігде дітись: треба вчиняти волю божу! — промовила Майбородиха, виряджаючи Галецьку в прохацьку дорогу.

Майбородиха провела Галецьку з Подола аж геть вгору возвозом, трохи не до половини шляху до Лаври. Вона боялась, щоб часом безталанна удова не звернула з шляху до Дніпра та з одчаю не шубовснула в воду.

— Та ставайте, серце, недалечко, з самого краю, в галереї: там більше перепаде милостині. Господи, й помогай вам, і споспішай! Дай, боже, час добрий! — промовила Майбородиха, напутивши ще раз Галецьку й як руку простягати, і як згорблювать спину, і якими словами жебрати милостині. Вона перехрестила самий слід Галецької,

перехрестилась і сама й тихою ходою пішла назад додому, бо знала, що вже затого почнеться в церкві одправа.

Галецька прийшла в Лавру вже як сонце підбилось вгору. В великій церкві одправлялась служба божа. Прочани сновигали по здоровому цвинтарі; обліпили натовпом великі двері в церкву, наче бджоли вічко улика в душний вечір влітку. По довгих липових та каштанових алеях вештались або бігали бігцем молоді послушники в чорних лиснючих каптанах, в чорних суконних гостроверхих яломках. На цвинтарі поміж бабами та дівчатами дибали чотири свійські журавлі, збирали шматочки хліба, зумисне для їх розкидані прочанами. Галецька зайшла на хвилину в церкву, помолилась і швидко почимчикувала через цвинтар, вийшла через бокову браму за стіну, перейшла вузенький переулок і вгляділа широкий мурований ґанок, у которому вже була одчинена брама в довгу галерею, кудою прочани простували наниз в долину через ярок до самої церкви над Ближніми Печерами.

Прочани ще стояли в церкві на одправі. Ще не пускали прочан в Печери. Коло самої брами стояло два візки. На одному візку лежав на спині якийсь каліка, без ніг і з покаліченими руками, більш схожий на живий шматок тіла, ніби лежала жива колодка з головою, з чорними безтямкими каламутними очима й з таким ротом, що той рот здававсь чорною діркою в якусь живу довбанку з товстої липи. По другий бік брами на візку сидів хлопець, теж без ніг, з закарлюченими руками без пальців, сухий, як кістка, обмотана жовтою шкуркою.

Галецька прийшла зарані, стала в брамі скраєчку коло самої одчиненої половинки брами й обперлась спиною об ворітницю, як раяла їй стара Майбородиха.

"От і добре я зробила, що прийшла заздалегідь: принаймні зайняла найдогідніше місце скраю", — подумала Галецька.

Але незабаром десь набралась силенна сила старців і посипалась в одчинену браму. Одправа в Лаврі вже скінчилась, і всі старці од Лаврської церкви заразом рушили й попростували до Печер в галерею. Незабаром вони обсіли й обступили довгелецьку галерею рядками по обидва боки. Широченька галерея, з закругленою стелею, завширшки на два сажні, неначе спадала наниз з пригорка сходами, між котрими подекуди були широченькі платформи, а потім далеченько нанизу в долині закручувалась навскоси маленьким закрутом і йшла до самої церкви, де був прихід у Ближні Печери. На східцях і на платформах попримощувались двома рядками сливе суспіль старці й старчихи, неначе галки понад вікнами на дзвіниці. Яких старців, яких калік там не було! Тут стояли старі й молоді сліпці й сліпчихи, що змалку втратили зір, з поводатарями-дітьми, стояли видроокі сільські діди й баби, міщанки з Києва й з інших міст. Каліки повистромлювали свої кукси, цебто руки й ноги без пальців, неначе шматки червоного м'яса, обліпленого червоною сухою шкуркою. Десь нанизу далеко, проти закруглених зверху, низьких та широких вікон, по один бік галереї лисніли лисі голови з видами, неначе покусаними й погризеними, з чорними дірками замість ротів. На одному східці стримів молодий міщанин з однією ободистою ногою, так закрученою, неначе він замість ноги підставив під себе половину обода й прикрив його холошею з якогось дрантя та ганчірок. Скрізь манячіли дерев'янки замість однієї ноги, манячіли милиці під пахвами. На одному східці стримів вже літній чоловік з здоровою головою, але на зріст не більше як на аршин, на дитячих ніжках. Коло його стримів довгообразий москаль без вух, з одрубаними по коліна обома ногами, зашитими в шкуратяні вузькі штани. Він обпирався об дві коротенькі милички обома пахвами. Ця уся галерея з верху до низу, освітлена з одного боку од Дніпра, нагадувала пекло з покаліченими на смерть людьми од усяких нечуваних страшних пекельних мук.

Галецька стояла та тільки дивилась на тих калік, привезених, може, за тридев'ять земель, таких калік, яких вона ще й зроду не бачила. Коли це в браму вступив вже літній старець, плечистий, високий на зріст, поставний і трохи отилий, з червоним одутловатим видом і з синім носом. На плечі в його теліпались торби. Очі були червоні, як в непросипленого

п'яниці. Цей заводіяка гордовито зиркнув вилупленими сірими баньками на Галецьку й гримнув на неї по-московській:

— Ти чого примостилась на моєму місці? Пішла геть, паскудо, отуди далі! Яка мудра! Знає, де раки зимують. Оступись собі геть! Отуди йди між оту мужву!

Галецька оступилась, посунулась трохи далі й стала на нижчому східці. Але незабаром знов надійшов такий самий прудивус з червоними очима, з сивими бурцями та з червонястим носом, став вище од Галецької й крикнув на неї.

— Ти, бабо, чого тут примостилась зверху? Твоє місце он тамечки між отими сліпими бабами та мугирями, де стоїть ота вся каліч! Ото подла! присурганилась-таки, сюди! Як штовхну тебе в потилицю, то рачки полізеш отуди по сходах наниз.

Це вже сходилась найдужча голота, усе п'яниці, з ледачих п'янюг міщан та з старих пройдисвітів москалів, навіть з офіцерів. Сходилась прохацька аристократія, що займала найласіші й найдогідніші місця в галереї коло Печер та коло церков біля самісіньких дверей, де перепадало більше шагів та бубликів.

Галецька злякалась, їй чогось здалось, що вона знов попалась у руки своїй невістці або лихій свекрусі, або потрапила до якихсь убийників та розбишак. Вона оступилась ще нижче на один східець: боялась, щоб справді цей витрішкуватий дідуган не телепнув її по потилиці кулаком.

Незабаром прочани полились, ніби річкою, в галерею, попростували до Печер. В довгій галереї старцівський гомін та лайка одразу ущухли. Старці з синіми носами одразу збіднились, посмирнішали, позгорблювались, посхиляли спини й голови й одразу неначе поменшали й знемощіли. Усі старці ніби занявчали й застогнали жалібними голосами, просячи милостині. Руки й кукси попростягались по довгелецьких

рядках. В декотрих старців голови на поскручуваних в'язах затрусились, аж затіпались, неначе в пропасниці. Подекуди виривавсь з густого шепотіння та канючіння різкий дикуватий крик якогось німого каліки, в котрого й рот не стулявсь чи незумисне, чи й навмисне. Десь ніби дзеленькав в дзвоник високий альт сліпчихи. Поміст на платформах та на сходах загув, заторохтів та задвигтів під ногами в прочан, неначе хто приграваб у здоровецький велетенський бубон до писку та клекоту прохачів.

Галецька простягла й собі руку за милостинею й почала промовляти звичайні прохацькі слова. На її долоню рясненько посипались шажки та копійки, а в торбу потрапляли бублики, окрайці й скибки паляниць. В її жменю сипались шаги навіть частіше, ніж в руки прохачів з червоними пиками та з синіми носами.

— Бог приєм! І спасибі й простибі! Богу приойму! Бог приєм! Нехай піде ваша милостинка на той світ за упокой душечок Ваших небіжчиків рожденикiв, за ваших рожденицъ та ваших діточок. Бог приєм! — дякувала бідна Галецька, спустившії очі од сорому й дивлячись додолу.

Червономорді прохачі скоса поглядали на Галецьку й зиркали на неї злими завидливими очима. Сільські прочани натовпом промайнули й зникли в закруті галереї. Навпісля почали проходити в Печери прочани з приїжджих панів та деякі місцеві панії, щоб увійти в Печери позад усіх сільських бабів, коли вже поменшає того сільського натовпу, од которого аж свічки гасли й бабусі зомлівали.

В браму увійшла якась багата купчиха, вже літня людина, в багатому убранні, в оксамитовому чорному пальті. Вона навіть не глянула на баских крайніх прохачів: певно, знала, що то за прохачі й куди дівають вони напрохану милостиню.

— Не кинула нам і шага! І навіть не глянула на мене, каторжна! — забубонів сердито один червономордий прохач до сусіда, що стояв попліч.

— А дивись, яке на неї оксамитове убрання! А ти, невірна паскудо! Бодай ти там на сходах ногу зламала! — забубонів сусід.

— Дивись, як тягне по сходах хвоста шовкової спідниці! Аж шелестить по дошках! Як заміта хвостом сходи! А нам милостині не подала, й навіть, каторжна, не подивилась на нас. Все отій подлій прохачці подають, — гомонів старий москаль.

— Подайте каліці за упокой душечок ваших померших рожденників, за спасіння їх душ! — заканючив старий п'яниця, одразу збіднившись та скоцюрбившись, неначе актор на сцені, бо вглядів, що проз його прямує якась заможна міщанка.

Галецька чула всю ту розмову й здивувалась, які бажання посилали наслідці за купчихами та паніями ті дідугани.

Знов у брамі з'явились три багаті панії й, зирнувши на здоровецьких дідуганів, поминули їх і подали милостиню Галецькій та сліпцям, що стояли попліч з нею.

— І ці не ткнули ані шага! Ото подлі! Бодай вас свята земля живцем поглинула! — лаялись навздогінці паніям злостиві діди з досади.

— Коли б тобі гривню або хоч шажок кинули нам на долоню! Не виканючимо сьогодні собі й на крючок горілки.

— Не доведеться-таки сьогодні впитись! Не здобрієш оцими шажками! — обізвавсь другий прохач. — А все через оцю вишкварку, що примостилась коло нас та все канюче, аж канає, неначе дитина гостинця в мами. Геть пішла звідсіль, поганко! Чого ти стала тутечки біля нас? Це

до нас належаться "кресла в першому рядку", а не до таких мугирів, як ти! Геть собі звідсіль, ген туди "на гальорку" до мужви! — крикнув дідуган, певно, з панків, і заміривсь на Галецьку кулачищем.

Галецька злякалась, оступилась далі наниз аж на платформу й стала коло одного ще зовсім не старого сліпця з заплющеними очима.

"Стану коло сліпця. Цей, може, не бачитиме мене, то й не чіплятиметься", — подумала Галецька.

Але тільки що вона примостилась, сліпець почутив, що хтось став коло його, й одразу розплющив очі. Він був зовсім видющий і тільки удавав з себе сліпого. То був гулящий урядовець: він збирав тоді гроші на театр. Йому заманулось піти в оперу й послухати якогось приїжджого артиста.

— Ти, стара псяюхо, чого тут примостилась! — забубонів він стиха й штурхнув Галецьку під бік кулаком так, що в неї й дух забило.

Галецька з переляку аж затрусилась, мовчки посунулась ще далі й хутчій стала коло одного блідого старця з зав'язаними хусточкою вухами. В старця були ясносірі добрі очі й дуже приємний вид. Він був на взір дуже тихий та добрий, навіть мав вигляд благенького чоловіка, навіть наче трохи дурного. Галецької не лякав цей приємний старчик, і вона мерщій посунулась і стала поруч з ним. По другий бік коло неї стояла ще не стара старчиха, бліда, змарніла, ніби недужа, з виснаженим видом, з здоровими, сливе чорними очима та з чорними, ніби вимальованими бровами. В неї очі світились таким блиском, що аж кинулись Галецькій в вічі недоброхіть.

В той час на верхніх східцях з'явилась висока, рівна станом панія, сухорлява та тонка, з виснаженим блідим лицем, цибата, як журавель. Здавалось, ніби хтось начепив на дрючок або на вила дороге оксамитове убрання та й пустив ті вила по сходах на прогуляння.

— Ондечки з'явилась графиня Подибайлова, Марія Титівна! Дивіться! Це ж вона, — промовила чорноока старчиха до сусіди.

— Певно, вона; але здалеки неначе вона, неначе й ні! — обізвавсь старець з добрими очима, — ось нехай вона наближиться до нас, тоді й дізнаємось.

Висока сухорлява панія сходила наниз по сходах, неначе хтось підняв угору й ніс тонку віху, обкутану в сукню та напнуту пальтом. Синє довге пальто на їй метлялось і коливалось.

— Вона, каторжна! Це вона! А як зблідла та схудла! Як пожовкла та помарніла! Жовта, як стигла спасівська диня. Певно, гуляє день і ніч. Вона це любе. А як катає по сходах! — обізвалась старчиха.

— Ну, од цієї не покрепишся і шагом, — зашепотів старець.

— Авжеж пак! Вона й сама ладна поднімати торби в старців, бо й сама прохачка. А колись була заможна й порядна людина. Я колись стрічалась з нею в гостях, — шепотіла старчиха.

Галецька насторочила вуха з дива.

Графиня Подибайлова промайнула з величністю по сходах і справді не кинула нікому в долоню ані шага.

— І не дивиться навіть на старців, не тільки що не подає милостині, — сказав приємний старець.

— Я добре знаю, чого це вона притеребилась у Лавру та в Печери. Це в неї в кишені вітер свище, й вона таки зараз піде циганити до архієреїв, до архімандритів та до багатеньких намісників по монастирях, буде просити буцімто на свою бідность. Але як розстарається грошей, то зараз справе такий бенкет, що всі її гостоньки з дива очі повитріщають,

де в неї взялись гроші! А як прогайнує грошаки, то знов буде піснюкати, їстиме юшку з картоплі та пісну кашу. Я знаю її добре ще од того часу, як ми стрічались з нею по гостях та не раз пили чай вкупі з нею.

— Невже пак ви й справді пили з нею чай в гостях? — не втерпіла зацікавлена Галецька, і те питання якось вислизнуло в неї з рота недоброхіть.

— Пила, ще й не раз. Але тепер вона б зроду не впізнала під цим дрантям давню Лукію Наркисівну Мокрієвську, — сказала, осміхаючись, старчиха.

— Теперечки вона зроду-звіку не сіла б з вами, Лукіє Наркисівно, пити чай, — обізвався той старець, що приставлявся сліпцем.

— Авжеж так, бо не пішла б зо мною в трахтир або й в шинок. А колись, як я ще була дідичкою та не прогайнувала свого маєтку, ми були з нею навіть трохи знайомі, — говорила Мокрієвська.

— Коли б часом і їй не довелось на старість тинятись по дешевих трахтирах та шинках, — обізвався старець.

— Мабуть, не доведеться, бо вона хоч з роду значного, та збіднілого, але все-таки її багатенька рідня зарятує й дасть в себе притулок, не так, як моя рідня. Бо моя рідня одцуралась од мене на віки вічні, — сказала Мокрієвська.

— Але ж оця графиня сьогодні одіб'є в нас старчачий хліб, повитягає з наших торбів чимало хліба й загарбає собі, бо вона таки зараз полізе до усіх архієреїв та причепиться, щоб подали їй на бідність по п'ятдесят або найменш, по двадцять п'ять карбованців. А потім вона ще піде жебрати по архімандритах та по намісниках та й у їх виканюче найменше як по десятку карбованців, а вони нам вже не вишлють ні шага, — сказав старець.

— Авжеж виканюче! бо як почне чіплятись та нарікати на свою лиху долю, то ченці мусять дати хоч по десятків два карбованців, аби тільки витурлити її з покоїв, — сказала Мокрієвська. — Ой в'їдлива ж та настирлива вона!

— Невже ж таки ви з дідичів? — спитала Галецька в проворної старчихи, не ймучи їй віри.

— З дідичів. Я добре знаю, що й ви не проста старчиха. Я зараз-таки дізналась за це, як тільки кинула на вас оком. Я людина досвідна, бувала в бувальцях, — говорила Мокрієвська.

Галецька спустила очі додолу й засоромилась.

— Та признайтесь, хто ви така! Ми нікому не скажемо. Ото стоїть попліч з вами мій давній знайомий. Він ззамолоду був "чиновником" в "губернському правленії" й має свій дім, хоч і невеликий. Тутечки між каліччю та жебраками є всякого народу. Тут неначе товар в мішаній череді: є й овечки та телята, є й свині, є й оліндерки, є й колишні баскі коні, — офіцери. Є всього потроху, — говорила говорюча Мокрієвська.

— Он дивіться, Лукіє Наркисівно! знов з'явилась ота проява, дячиха з Боярки, а ондечки стоїть недоук попович, що тинявсь по монастирях, був слимаком та розпивсь, розледащів і пошився в босяки, — говорив старець.

— А ондечки знов вигулькнув отой офіцер, ледащо, що жебрає на Хрещатику, напнувши якийсь латаний офіцерський мундир. Це з тих поручиків-пройдисвітів, що просять та приказують: дайте безталанному каліці, жінка в мене удова й семеро діток в колисці в сповитку. Є тутечки багато й безталанних удовиць з панків та сільських матушок, що через злидні пошились у прохачки, — говорила лепетлива Мокрієвська.

Галецька важко зітхнула й задумалась. Вона вже не гаразд чула, що говорила їй лепетлива Мокрієвська. Сум найшов на неї несподівано й неначе важким гнітом нагнітив її душу. Вона несамохіть пригадала свою минувшість. Перед нею ніби майнули давні кращі часи її життя, коли вона була молода й гарна, коли вона жила ще в свого батька майора; пригадала, як вона йшла до вінця з своїм покійником, вся в білому убранні, в білому вінку, весела та щаслива, з серцем, повним кохання, надії на свою долю, на свій талан. Вона неначе побачила веселий натовп гостей, повбираних панків та молодих офіцерів у блискучих еполетах, її думки перелетіли в минувші часи, вернулись додому, до свого батька. І вона неначе бачила його, бачила ніби на свої очі свою стареньку матір…

"Що б вони сказали, якби тепер були живі й побачили, де це опинилась їх кохана дочка, між старцями та якимись гультяями-прохачами, з торбою на спині, в якомусь латаному дранті на плечах".

Галецька зирнула на довгі рядки старців та калік на сходах, де стояли сліпці, знявши сухі руки до бога, де червоніли кукси, блимали більмами видроокі. Усі вони просили милостині такими жалібними голосами, неначе тонули в безодню, потопали й благали вирятувати їх і спасти од наглої смерті.

"І я тону вже в якусь безодню. І я гину, як і ті безприхильні каліки, от-от загину… і не зважусь навіть заголосити, як вони голосять, мушу мовчки страждати й терпіти".

І бідна Галецька заплакала й крадькома втерла сльози, щоб часом не виявити себе перед нахабними прохачами, що стояли побіч неї й допитувались у неї правди, ще й з нахабністю й без сорому чванились своїм гультяйством.

В галереї вже порідшало. Де-не-де плентались по сходах купки сільських бабок та молодиць, а потім і ті останні купки перейшли. Старці й усякі прохачі й каліки почали розходитись з галереї. Безногі каліки на

двох куксах та з милицями попід обома пахвами з великою напругою лізли вгору по східцях, обпираючись наперемінку милицями об східці. Галецька й собі рушила з місця й подибала по сходах. Разом з нею пішла й Мокрієвська з своїм знайомим старцем.

— Одже ж вам накидали бубликів та скибок трохи не повну торбу, більше, ніж мені. Мабуть, ви в сорочці родились, що вам так спосудилось отут сьогодні, — сказала весела Мокрієвська з жартами.

— Ой, не доведи, господи, нікому родитись у такій сорочці, як оце мені доля судила, — знехотя обізвалась Галецька, простуючи через лаврський цвинтар.

— Ходім та станемо під великою церквою, — там ще не одійшла пізня служба. Може, перепаде нам в жменю якась там копійка, — сказав тихий старець до Галецької.

Вони приступили до дверей великої церкви. Але там коло самісіньких дверей вже стовбичили дідугани та чолов'яги з синіми пиками й показували їм з-під торбів дулі. А як нікого не було коло дверей, то вони сукали їм дулі сливе під самісінький ніс. Галецька і Мокрієвська мусили стати аж скраю.

— За цими гультіпаками нігде не похопишся, — промовила Мокрієвська, — скрізь поспихають тебе з перших рядків кресел та й випхнуть на оцю гальорку; ну та й запопадні та спішні каторжні дідугани! — сказала пошепки Мокрієвська до старця-сусіда.

Постояли вони ще з годину, доки скінчилась пізня одправа, й вийшли через святу браму на вулицю. Старець попрощавсь з Галецькою, подав їй руку на прощання. взяв звощика й покатав додому. Галецька тихою ходою попрямувала додому, але Мокрієвська пішла з нею й причепилась до неї реп'яхом.

— Та скажіть-бо, хто ви такі? Мені дуже цікаво знати, з яких ви, — чіплялась Мокрієвська.

— А хто ж я? Старчиха; та й годі! — знехотя обізвалась Галецька.

— Ой, ні-ні! Зроду-звіку не пойму віри. Ви, певно, з таких, як і я. Еге, так?

— Де там з таких? Де вже мені до вас! Я міщанка з Подола, Майбородиха на прізвище, — сказала Галецька, щоб одбрехатись од настирливої старчихи.

— От і вбрехались по самісіньку шию, — сказала Мокрієвська й зареготалась так весело, що одляски, певно, дійшли аж до Лаври. — Я Майбородиху знаю, бо вона ще недавнечко тинялась отут-таки з торбами, а це вже десь зслизла: певно, померла. Ви з таких, як і я. По очах та по виду ще коло Печер я дізналась, що ви не з простих прохачок. Ви людина освічена. Це зараз запримітиш навіть під отим латаним дрантям, що ви поначіплювали на себе. Ну, це звичайна наша ліврея на цей час. Але хто то під цією прохацькою лівреєю приховується? Ми оце в машкараді. Хто ти, гарна машкаро? — спитаю я.

— Хто ж приховується? Старчиха нужденна та безприхильна.

— Не брешіть-бо! Мені не піддурите. Я бувала в бувальцях, і людина аж по шию досвідна. Брехнею світ пройдеш, та назад не вернешся, кажуть у приказці. Та кажіть вже по щирості! Еге, ви промантачили своє добро так, як і я, та й пішли в старці?

— Невже ви прогайнували все своє добро? — спитала здива Галецька.

— Атож! Мій батько був заможний дідич з-за Дніпра. Він був покладний і запопадний чоловік, але був крутий на вдачу, нехай вже його

бог суде на тім світі. Присилував він мене подавати рушники за нашого сусіду. А сусіда був дуже багатий, але поганий, кирпатий та вже й пристаркуватий. Я подумала та й спротивилась, і одкинулась од того одоробала. Батько трохи мене не загриз. А я саме тоді покохала та ще й не одного, а двох разом… бо були, лихо їх матері, обидва гарні, як намальовані. Настоятелі на маєтність були, само по-собі, мої брати, але й мені перепав-таки добрий клапоть землі. Брати мої були добрі й не скривдили мене. Довго після того мене ніхто не сватав, бо я була хоч і гарна, але зроду вже вдалась вітрогонка та шелихвістка. Принаймні такий поговір пішов за мене скрізь по всій околиці. Сиділа я на селі, дівувала та світом нудила. Вже мені стукнуло двадцять ще й шість! А паничі й залицялись до мене, але не сватали. Я трохи не пропала з нудьги, взяла та спродала свою маєтність братам, а сама з грішми хутчій навтікача та й приїхала в Київ. Найняла собі гарне житло та й почала жити та гуляти по своїй повній волі, без упину, без поради. До мене налинуло паничів, як тієї галичі. Бенкетуємо напропали, співаємо, граємо в карти, п'ємо на всі застави. Розкошую я, ніби в раю. Спіткнулась я на тій стежці, та й дитинча тоді знайшлось в мене. Але воно, хвалити бога, незабаром вмерло: певно, догадалось, що бог дав йому навісну матір. Так я жила років з десяток, вбиралась, як лялька, пурхала, літала, неначе пташка. І не зогляділась, де ті гроші подівались. Так і розтали, неначе сніг на теплому вітрі. Я зирк в банк! аж там тільки недогарки та недоїдки… Тоді я давай пити з горя, бо розпилась з кавалерами напропали ще передніше. Моя тітка довідалась про все. Вона тоді жила в Києві й мала свій невеличкий дерев'яний домок. Як я прогайнувала все до решти, вона взяла мене до себе. Я мала в неї причалище, але мене все тягло до гульні та веселощів, до горілки та вина. Я було як дремену потай од тітки та як нап'юся тишком та нишком десь в куточку, то ледве додому втраплю. Терпіла та терпіла моя тітка, а далі і в неї терпець увірвавсь. Накрила вона мене мокрим рядном: передніше напучувала, лаяла, а далі й прогнала мене п'яну з хати. Тоді вже стало мені непереливки: наділа я дранку, почіпляла на плечі торби та й стала в галереї коло Печер рядочком з старцями. Треба ж чимсь живитись, бо й черв'як поживку шукає. Сільські прочани, оті бабусі та молодиці, та діди, оті "милостиві добродії та божі трудовники", як приказують у жебранні

старці, спасли мене од голодної смерті. Наскидають мені в торбу хліба та бубликів, а в жменю шажків, а я тим оплачу свою злиденну найняту кімнатку, ще й нап'юсь донесхочу. Та якось так і досі живу й тиняюсь по світі. Ондечки й шинк вже одчинений. Ходім, серце, до шинку та вип'ємо по чарці після нашої злиденної праці, бо я так оце напрацювалась, аж ноги судомить в колінках.

— Де вже мені пити! В мене нема грошей на поживок, не то що, — обізвалась Галецька. зачудована тим оповіданням.

— Та не тайтесь-бо! Я по ваших очах одразу дізналась, що ви з таківських, як і я… Еге, з паничами прогула ваша молодість, як весняна буря, а тепер торба та шинк…

— І що ви ото верзете! Я удова, я збідніла й зубожіла після смерті мого чоловіка.

— Ет! Меле кат зна що! Та признавайтесь та ходім оце до шинку, та як хлиснемо, то нам знов серце заспіває пісні, і ніби вернуться знов наші літа молоді, наш рай. Як нап'юся, то про все лихо забуду, неначе я вдруге на світ народжусь. Я тоді знов весела й щаслива, ладна співати й танцювать, і обніматись, і цілуватись. Он там в шинку мій зелений рай. Та признавайтесь-бо, що й ви з таківських, як і я! Ходімо мерщій в той рай! Вдвох мені буде веселіше, ніж самій. Знаєте, як співають на селі:

Ой поїхав мій миленький та у поле — в степ, А я свою куделицю та об землю геп! Лежить моя куделиця та й надулася. А я пішла до корчомки та й напилася.

Мокрієвська вхопила за руку Галецьку й силою поцуприкувала на сходи до шинку. Галецька опиналась, насилу випручалась і оступилась з східців на вулицю.

— Ще й комизиться! Ще й опинається! А певно, з паничами прогуляла молодий панянський вік, як і я, грішна. Та нубо, ходім та трохи побалакаємо, згадаємо минувшину, певно, ласеньку… та рясненьку й романами, й чорними бровами, й пишними вусами…

— Ну та й причепилась якась причепа! Ну та й нахаба! Не доведи, мати божа, до гріха! — тихо шепотіла наче сама до себе Галецька.

— Причепилась спокусниця до спокусниці. Еге, так? Одна одну спокушає.

— Авжеж пак! Я тепер рада шматкові хліба, не то що, а ви все своєї пісні затягаєте. Ви помиляєтесь.

— Авжеж пак! Не на дурну наскочили. Не з такими ви очима, щоб мене піддурити. Дуріть вже кого дурнішого од мене. Певно, й в вас піснею молодість промайнула, як і в мене, і ви незчулись, як опинились з торбами, як не вчулась і я. Завів мене дурний розум от сюди, як і вас.

— Чи дурний же розум? Може, щось інше? Може, якась пригода, така, як моя, а може, лиха доля. Ви ж, як я бачу, людина з добрим розумом, — сказала Галецька.

— Та не взяв мене кат! Розуму мені не позичати в людей. Завела мене сюди моя навіжена весела вдача, занапастив мене потяг до краси, запагубили мій вік танці та пісні, та чорні брови. От що! Я родилась людиною, а на вдачу вдалась, певно, пташкою, бо все любила пісні! Мені ще змалку ввиджувалось, що людині задля того бог і дав життя, щоб співати й танцювать. Було колись сиджу в опері та аж умліваю од тих дивних пісень. А як я любила ті чорні брови та карі очі, та шовкові вуса! Було ззамолоду сняться мені тричі на ніч. Та які очі! які брови! Я б оддала половину віку свого за їх! Залюбки оддала б усе своє життя за їх! Оті ж пишні брови та чорні очі й занапастили моє життя. Як я вже промарнувала свою маєтність, прогайнувала до решти свої гроші, ті очі та

брови зрадили мене: їх неначе вітром розвіяло, пилом розсіяло. Мене усі знайомі одцурались, перестали мене одвідувати, всі покинули мене… А кохання, а пісня не замерла в мені й досі. І досі мене мане якийсь зелений та пахучий рай. І досі іде луною пісня в моєму серці. І я знайшла свій рай он тамечки!

Мокрієвська тикнула рукою на шинк і одразу заплакала. Але вона як швидко заплакала, так само одразу й перестала плакати, і втерла сльози замазаною долонею.

— Ходім-бо, серце, в шинк та хоч посидимо трошки та побалакаємо. Я, господи, як люблю з кимсь побалакати. Теперечки, як я збилась з пуття, моя хазяйка аж замикає свої покоїки од мене, щоб я часом не вшелепалась до неї, щоб набалакаться хоч з нею. Дражне мене в вічі торохтійкою й запирається од мене. Нема мені з ким поговорити й розважить себе. Піду до того доброго старчика з підв'язаними вухами, то й він чогось вже ніби нехтує мною, а його дочка, вже доросла панна, гімназистка, просто-таки глузує з мене й з батька, бо вже скінчила гімназію.

Галецька слухала, і їй чогось здалося, що Мокрієвська трохи божевільна й верзе якусь нісенітницю.

— Ой, ссе мене за серце, неначе там десь вп'ялась гадюка. Ходім-бо та вип'ємо, та трошки побалакаємо, моє серденько, моя ластівочко! Не цурайтесь мене хоч ви, бо ми ж одним миром мазані: я п'яниця, й ви теж, певно, п'яниця.

— Мені й шкода вас, але про шинк шкода й говорити! Зроду-звіку не тинялась я по шинках і швидше ладна вмерти, ніж переступлю поріг в той ваш рай, — сказала Галецька.

— Ой, переступите той поріг! Ой, потягне й вас у те пекло, чи то пак у той мій рай, ще й незабаром! Ой, не зарікайтесь!

— Не бійтесь, не потягне. Я радніша втопитись, ніж пити по шинках. В мене часом цілими днями й рісочки в роті не бува. Ледве животію, — сказала Галецька й попрямувала вулицею додому.

Мокрієвська вхопила її за руку, неначе обценьками, й не пускала.

— Та ви, як я бачу, ще зовсім недосвідна людина. Як сяду я от там на лавці в шинку та смикну з півкварти, то в мене зараз неначе душа заграє й заспіває. Мені тоді невтямки, де я й хто я, і що діється зо мною: неначе стеля піднімається, й стіни розступаються перед моїми очима. Я тоді бачу не паскудні полиці та мисники а пляшками, а якісь ложі ввижаються мені в опері, поволочені й поцяцьковані! Хтось там в шинку мугикає пісні, а я неначе чую чудові арії, котрі ладна б слухати день і ніч. А той веселий гомін кругом мене веселить мене, наче гомін веселого балу. Я почуваю себе тоді в якомусь раю, неначе я гуляю десь у квітниках та гарних садках, наче лечу в якомусь просторі, лину на крилах понад лугами, понад гаями. Мріє передо мною щось дивне, якась невимовна пишнота, якісь прозорі, ніби казкові картини. Світ стає мені милий. Миготять чиїсь пекучі очі, мріють шовкові вуса. Ож ходім, серце, та зирніть на той рай.

Мокрієвська вхопила Галецьку за стан, неначе взяла на оберемок, і міцними руками потягла в шинок просто в одчинені двері. Галецька опиналась і почала випручуватись. Мокрієвська не пускала й цуприкувала її обома руками. Бідна удова вхопилась руками за одвірок і обперлась ногами об поріг. Навісна Мокрієвська почала реготатись, наче вона гралась в якоїсь смішної іграшки, в хрещика або в піжмурки.

— Та ну-бо, святителької годі пручатись та приставлятись! Ще й пиндючиться! Отут наше місце! — говорила й пхала її навісна Мокрієвська, і реготалась.

Десь на вулиці взявсь поліціант, неначе з землі виріс. Він углядів, що старчихи зчепились на порозі та войдуються, і йому здалось, що вони завелись і почали бійку. Він бігцем побіг до шинку. Галецька вгляділа

його і рвонулась з усієї сили, скинула торбу з Мокрієвської. Бублики з торби пороснули по сходах. Галецька вирвалась і швидко пішла додому, навіть з переляку не озирнулась назад на шинк. В неї ноги трусились, їй привиджувалось, що поліцейський біжить навздогінці за нею, от-от наздожене її і вхопе, як шуліка курча. Вона через силу доплелась на Поділ до Майбородихи, бліда, аж синя, з синіми пружками попід очима.

— Чого це ви стали ніби аж тлінні? Аж очі вам позатягало? — спитала здивована Майбородиха.

— Ой, бодай вже не казать! Причепилась оце до мене якась причепа: якась прохачка Мокрієвська, а як її на ймення, я вже забула, бо загубила її ймення, як тікала от поліціанта, — сказала Галецька, здійнявши торбу та драну удяганку.

І Галецька розказала Майбородисі за всі свої пригоди та про лихих старців коло Печер, розказала й за причепливу Мокрієвську та за її неймовірне оповідання.

— Знаю, знаю, серце, й ту ледащицю Мокрієвську, й тих нахабних дідуганів, і того доброго старчика з блідим обличчям. Наштовхали й мені боки оті бузувіри та п'янюги. Один з тих п'янюг препогана людина! Лайливий та заводіяка, ще й на руку охват має, бо раз вкрав в мене торбу, ще хвалити ласку небесного, що була порожня. А Мокрієвська за себе казала вам правду. Вона не бреше. Я ще добре пам'ятаю, як вона було щодня катає по Хрещатику на вороних конях, убрана, як лялька, в шовк та оксамит, сама гарна, як намальована. Але вона посковзнулась: стала покриткою та як ступила на ту хистку кладку, то й не вдержалась: так і шубовснула в шум з головою. А потім розпилась, стала п'янюгою. Тітка їй дала притулок в себе. Але вона раз викрала ключі од шафи й видудлила дочиста з пляшок горілку. Тітка одцуралась од такої небоги, бо небога й справді-таки не шанувалась. Сама вона винна, що опинилась в прохачах з торбами на плечах. Є таких там коло Печер ціла метка.

Галецька сиділа на тапчані, неначе скам'яніла. В неї тіло обважніло, ноги й досі трусились, очі позападали, щоки позатягало. Вона втомилась і од ходні, і од страху. Майбородиха заметушилась, гукнула на Досифея, щоб зараз наставив самовар, розв'язала мотузок, повиймала з торби бублики, пиріжки та окрайці паляниць.

— От і послав вам бог поживок! От і буде нам чим живитись якийсь час. Ворон годував пророка Ілію, а нас харчують добрі прочани, — приказувала Майбородиха.

— Ой, не доведи, господи, усякого хрещеного до того хліба. І цей хліб важкий, як і той, що запрацьований важкою працею, — обізвалась Галецька.

— Але хліб, запрацьований хоч би й кривавицею, все-таки не такий гіркий, — обізвалась Майбородиха. — Чи напросили ж хоч трохи грошей?

— От нате та полічіть, бо в мене голова заморочена: я вже нездатна й гаразд полічити. Памороки мені забила ота нахабна Мокрієвська.

Майбородиха полічила шаги й здоровецькі старі гривні й налічила більше карбованця.

— От і матимемо напоживок на якийсь час. А споживемо це, знов напросимо. Як бог дасть, то й в вікно подасть. Зараз побіжу, куплю сахарцю та чайку та напою вас чаєм, то ви й одійдете од того переляку, — сказала Майбородиха.

Вона напнула на голову хустку, швиденько пішла й принесла з крамнички чай та сахар. Досифей поставив на стіл самовар. Майбородиха поралась коло самовара й усе розпитувала за прохачів та прохачок, за Мокрієвську та розказувала за всякі свої пригоди в старцюванні.

— Ви, серце, не дивуйтесь отій пришелепуватій Мокрієвській. Завела її під монастир лиха доля, не тільки дурний розум. Були пригоди і в її житті. Підвели її під монастир і батько, й усякі прудивуси-гультіпаки, що об'їдали та обпивали її, а потім і покинули. Є між тими прохачами й такі безталанні удови, як оце ви. Є там і купчихи, і дячихи, і сільські матушки-удови: є усякові. Була ще з'явилась під Лаврою одна проява, якась, кажуть, дуже вчена. Щось воно було молоде й непогане з лиця. Кажуть, що той панич був з бідної сім'ї, але скінчив науки в університеті, скрізь напитував місця, нігде не напитав, та й почав з горя пити. Попропивав усе до решти, що мав, та й пішов з торбами шукати хліба в Лаврі. Поперечитував та повиучував житія усіх печорських святих, та було стане коло Печер на приході та й каже, що водитиме людей по Печерах і розказуватиме коло кожних мощей, який то був святий, і де він вік звікував, і як присвятивсь. Ото було намове собі душ з тридцять або й сорок та й воде по Печерах, та й розказує за кожного святого коло кожної домовини. За цю послугу він і небагато брав з душі, тільки по шість шагів. І я раз якось випадком натрапила на його та й пішла з гуртком в Печері. Та ото од його й довідалась багато дечого про усіх святих. Він з того довгенько й жив собі, доки не довідавсь намісник та навіщось заборонив йому водити людей по Печерах. Але він, кажуть, вже тоді напитав собі якусь службу в кадетському корпусі. А отой добрий старчик, що ви бачили, й справді має домок, ще й чималий, і, здається, приставив до домка ще й другий дерев'яний за вижебрані гроші. Мокрієвська не брехала, коли казала, що в його дочка вчилась у гімназії.

Галецька слухала ці оповідання, неначе якісь цікаві казки, що їй колись розказувала сільська баба, її нянька.

Майбородиха прибирала з стола, а Галецька сиділа бліда та смутна, неначе громом пришиблена.

— А що? Чи вже надудлились того чаю? бо оце й мені забажалось чайку. Петрівка — голодівка. Що не попоїм, то зараз-таки знов їсти хочеться. Так би й ходив та їв з ранку до вечора. Ого-го! скільки в вас бубликів! неначе десь на шляху старця розбили! Дайте ж і мені з

десяток, бо я голодний, як вовк! — сказав Клопотовський, вступивши в хату.

— Беріть, серце, хоч усі, бо це я справді таки розбила не старця, а старчиху: цебто саму себе, — сказала Галецька.

— Вже чи розбили, чи ні, мені за це байдуже. Великий вам спасибі, що розбили чи себе, чи когось іншого. От і я трохи поживлюсь цим добром, — сказав Клопотовський, забираючи самовар і напихаючи кишеню бубликами.

— Чи ви пак знаєте, що сьогодні трапилось зо мною після служби божої? — сказав Клопотовський, обернувшись в дверях.

— А що там таке тобі трапилось? Чи гарне, чи погане? — спитала Майбородиха.

— От і не скажу! Нехай кортить! — сказав Клопотовський і якось солоденько осміхнувся.

— Та кажи-бо, коли вже почав! — обізвалась Майбородиха вже з цікавістю.

— Ба не скажу! А трапилось щось дуже, дуже гарне, та не скажу! — сказав Досифей, і його виразні губи розтяглись, і білі зуби вищирились, неначе вилізли наверх а-під тонких губів.

— Та кажи-бо! не дражнись! Певно, якась дурість трапилась.

— Ого! гарна дурість! Коли б пак вам така дурість, то ви б аж облизались! Як виходили з церкви усі титареві дочки, то найменша титарівна моргнула на мене, та ще аж двічі! От що трапилось!

І Клопотовський засміявсь таким дрібненьким сміхом, неначе й досі смакував моргання чудових чорних брівок.

— Ну, за це мені байдуже! Нехай вона моргає й киває собі на здоров'я! — сказала Майбородиха. — Може, й справді в неї на думці, щоб ти її сватав. Га? Чи не залицяється часом вона до тебе?

— Не гакайте лишень! Вам "смішки з бабиної кішки", а я не "бабина кішка". Я оту титарівну кохаю, як свою душу, — сповідавсь Клопотовський на порозі. — Я бачу, що ви не ймете віри, бо ви такі неймовірні, їй-богу, й присяй-богу! моргнула на мене аж двічі! От що!

Смутна Галецька якось несамохіть прислухалась до тієї розмови й через силу мусила осміхнутись. Цей маленький випадок неначе трохи зсунув густі хмари з її душі.

— Ісаіє, лікуй! Дєва імє..! — почувся спів за зачиненими дверима й десь стихав в сінях, тільки од його долітала тиха луна, що йшла по здорових сінях попід стародавньою високою стелею.

І Майбородиха, й Галецька трошки якось повеселішали од тієї дурненької вихватки й розбалакались.

— Як виспівує! неначе дружки кругом княгині! Чи ти ба! Одже ж часом і людська дурість розваже трохи душу, не тільки весела вдача, — сказала Майбородиха з осміхом до Галецької.

— Цей придуркуватий, бачу, не з журливих: не з таких, як я, — обізвалась Галецька.

— Мабуть, не з журливих, бо ніколи не журиться. Веселий на вдачу вдався! "Уродись та ще й вдайсь", як кажуть в приказці. Мабуть, його весела мати породила, — сказала Майбородиха. — Чуєте, як вигукує? Аж

одляски лящать по сінях. Певно, йому здається, що він стоїть на рушнику під вінцем з титарівною.

Галецька трохи повеселішала та пожвавішала од такого веселого вигукування. Двері в кімнатці то одчинялись, то зачинялись: Клопотовський вештавсь по сінях, чогось шукав в хижці, хрьопав дверима й усе вигукував: "Ісаіє, лікуй!". Було знать по тих веселих вигукуваннях, що в їх виливалось щире кохання й лилось через край піснями, як в парубків та дівчат на вулиці та на вечорницях.

Майбородиха одхилила двері й гукнула до Клопотовського:

— Та годі вже верещать! В мене вже аж в вухах лящить од твоїх пісень. Певно, щось гарне в тебе на думці, що так оце вигукуєш.

— Авжеж щось гарне! певно, не таке чортовиння, як ви отам з тією прохачкою говорите. Коли б пак на вас моргнув аж двічі будлі-який чорнобривий прудивус, то й ви б оце вигукували, може, незгірше од мене, — обізвавсь Досифей з хижки.

— Коли б пак моргнув! Та ніяке ледащо не моргає! — обізвалась Майбородиха з жартами.

— Еге, коли б пак! Коли ж на вас от ніякий дідько й не кивне й не моргне, а на мене то й моргають. Моргати на вас ніхто не поквапиться. "Ісаіє лікуй! Дєва імє во чревє і роді сина!" — знов загукав Клопотовський, вертаючись з хижки в кімнату.

— Шли ж мерщій старостів до титарівни, а то часом хтось наскоче та й вхопе її в тебе з-під носа, — гукала Майбородиха.

— То й зашлю, або й сам піду з старостами, й не буду гаятись, щоб часом і справді якийсь пройдисвіт не поквапився та не вхопив її.

Галецька трохи розважила себе тією вихваткою придуркуватого Досифея й якось охотніше пила чай.

— Завтра, серце, не йдіть до Печер, бо там не нажебраєте багато: завтра правитимуть акафист святій Варварі в Михайлівськім монастирі. Йдіть туди та ставайте поруч з тим добрим дідком. Він зветься Денис Полікарпович, а на прізвище він Кміта. Я його давно знаю. Це плохута чоловік, і вас не зжене з місця коло брами. А тим часом, може, наш отець Онуфрій десь таки напитає для вас службу — чи в лазареті, чи в якомусь там приюті для вбогих… Не журіться й не впадайте в тугу надаремно, бо туга — це один з семи смертельних гріхів, — втішала Майбородиха.

III

Другого дня Галецька, начепивши торби, пішла під Михайлівський монастир, де архієрей того дня читав акафист коло мощей святої Варвари, що читається раз щотижня. Прочан прибула сила. Посходилось до церкви багато й панів та паній. Галецька прийшла зарані, але інші прохачі, а найбільше москалі, звичайно виряджались на жебрання спозаранку, сливе вдосвіта. Галецька вже застала цілу метку дідів і мусила примоститись коло доброго старця Кміти. Тепер вона почувала себе якось бадьорнішою, бо вже трохи оговталась в гурті усяких прохачів і призвичаїлась. Згорбившись та зігнувшись в три погибелі, хитренький Денис Кміта квилив-проквиляв жалібним голосом, жебраючи милостинки. А божі трудовники та сільські усякі трудовниці кидали в руки то шажки, то бублики. Незабаром з натовпу сільських прочан вигулькнула й Мокрієвська. Вона трохи опізнилась, бо встала пізно по своєму давньому панянському звичаю, та ще й була на похмілля.

Старці діди бубоніли, старчихи балакали тоненькими голосами. Акафист скінчивсь. Люде рушили з церкви. Рушила й старцівська ватага од церкви й перейшла під монастир до монастирської брами, постававши під брамою рядками на своїх місцях, неначе кожний займав своє, ніби нумероване, місце, як от в театрі або деінде, в якомусь концерті. Очевидячки, кожний прохач мав своє власне давнє місце, з давніх-давен

насиджене, котрого вже другий прохач і не квапивсь займати, щоб не дістати попотиличників.

Проз браму йшов на службу молоденький урядовець, русявий, аж білявий, з ясними добрими очима, довгобразий та гарний з лиця. Він завернув до брами й подав милостиню тільки смирненьким на взір старцям: Денисові Кміті, Галецькій та ще кільком замлілим бабам. Денис Кміта, приймаючи шажок, нахиливсь і поцілував його в білу, неначе панянську руку. Галецькій цей молодий хлопець з ласкавими очима так припав до вподоби, що вона ледве вдержалась, щоб і собі не поцілувати його в руку.

— Чи примітили ви оцього білого панича? — спитав пошептом Кміта в Галецької. — Це урядовець з "губернського правлєнія". Дістає він, певно, малу плату, але, знать, дуже добра людина, бо коли не йде на службу в канцелярію, то доконечно заверне до старців і подасть мені милостиню. Я вже дізнавсь, хто він. Його прозивають Літостанський. Мені дуже хочеться запросити його до себе та познайомитись з ним.

Галецька з дива тільки очі витріщила, зачудована таким прохацьким бажанням.

— Чи він же піде в гості до старців? — якось несамохіть вихопилось у неї.

— Та я не старець! Я колись служив на тому самому місці в канцелярії, котре займає отой Літостанський.

— Невже ви служили в канцелярії? — спитала зачудована Галецька.

— Атож! Служив довгенько, але поміркував собі, що лучче йти в старці, ніж служити в канцелярії за п'ятнадцять карбованців місячної плати. В прохацтві більший заробіток. Я так зробив, та й не каюсь.

— Невже цьому правда, що ви кажете?

— Авжеж правда! щира правда! Навіщо б мені вас дурити, чи, як кажуть, москаля підвозить?

"Диво, та й годі! Які чудернацькі старці є тут у Києві", — подумала Галецька. — А я от помилилась в вас: думала, що ви справді старець, — сказала голосно Галецька.

— То тим, що ви, мабуть, вперше начепили торби та вшелепались поміж оце старцівство. А от я не помиливсь: одразу впізнав, що ви не прості, як і я, або Мокрієвська, або, може, й кращі од нас.

— Як же ви дізнались про це? — спитала Галецька.

— Не дуже-то й трудно дізнатись за це. Ви незугарні по-старцівському кланятись: нездатні навіть по-прохацькій виводить голос, все якось не потрапляєте в прохацький тон, а жебраєте, ніби панія ласкавенько та звичайненько просе кого-небудь зробити їй послугу. От Мокрієвська та отой урядовець, що жебрає на "білети" в театр, то вже зовсім призвичаїлись. Мокрієвська давно спростилась, бо давно тиняється попід церквами, і втяглась в свою роль. Певно, в неї таки здоровий талант зроду. Тим-то вона сливе одразу потрапила попасти в наші примадонни. Тут в нас під монастирями є тільки зо дві, зо три таких видатних примадонн. Так вам до ладу вміє вивести голосом жалібненько та гарненько, так квиле-проквиляє, що одразу ніби гачком зачепить за серце, взрушить кожну душу та й виуде шага або й гривню. Коли б вона не пила та напропали не гуляла, то пішла б високо та далеко і склала б капіталець незгірше мене.

— Диво мені, та й годі! Невже ви склали собі копійчину з цього злидарського прохацтва?

— Атож! Маю свій дімок, і непоганий. От зайдіть оце зараз до мене та й побачите. Може, вам треба житла. В мене саме оце спорожнилась одна кімнатка, бо мій пожилець несподівано вибравсь. А мені шкода, що кімнатка пустує. Ви з чималих панів чи з підпанків? — спитав Кміта і скоса хитренько зиркнув на Галецьку.

— Ет! бодай не казати! Я з убогих підпанків, а не а панів, — обізвалась Галецька й зітхнула так важко, що навіть в Кміти ворухнулось серце.

— Мабуть, ви зазнали на своєму віку багато горя та оце з нужди просите хліба. Чимало тут між прохачами панків та паній, що простягають руку з нужди та з бідності. Я багатьох таких знаю, що жебрають, бо нема де дітись, нема де голови прихилити, — сказав Кміта.

— І я з таких. Нема мені на світі нігде пристановища. Напитувала собі оце в Києві будлі-якої служби та й досі не напитала і либонь не напитаю, — сказала Галецька, зітхнувши важко.

— От вже в церкві й шапкобрання. Затого цвинтар спустіє. Ходім до моєї господи та нап'ємось чаю, бо ви, мабуть, і досі натщесерце. Та, може, я вас хоч порадою зарятую в нужді.

Люде з церкви повиходили. Коло брами сновигали прочани. Кміта почвалав ніби старечою ходою, спираючись на прохацький костур, а поруч з ним пішла й Галецька. Її зацікавило, що цей прохач має свій власний дім, ще й натякнув, що може стати їй в пригоді хоч радою.

— От там на розлогій долині, нанизу коло Либеді, й моя господа сливе над річечкою; он тамечки саме, де бовваніє купа осокорів та верб, — сказав Кміта.

Як тільки вони одійшли далеченько од монастиря, Кміта розв'язав вуха й сховав хусточку в кишеню, а потім випроставсь на ввесь зріст і вже

пішов справжньою, звичайною ходою. Незабаром вони зійшли з пригорка наниз в долину, і Кміта привів Галецьку до свого дому.

Дім був на один етаж, але чималий, довгий. Коло дому бовваніли височезні осокори, зеленів старий садок, не одгороджений од двору. Садок розрісся на волі. Вишні позабігали навіть до середини двору, на котрому зеленів шпориш, неначе в сільських дворах.

— Ось і моя господа! Оця половина дома стара, ще батьківська, а оцю нову половину вже я приставив сам на свої вижебрані прохацькі грошаки. Бачите! от з цих маленьких торбів яка довга та здорова "торба" виросла! — сказав Кміта.

— Невже ж таки ви добудували оці будинки з прохацьких грошей? — аж крикнула з дива Галецька.

— А чому пак і ні? Влітку, як насунуть прочани в Київ, я часом за день нажебраю два або й три карбованці. Взимку буває в кишені та в торбі багато менше. Але загалом маю, не вменшай боже, добрі заробітки. Добрі "божі трудовники" таки нас, старців, не кривдять. Прошу до покоїв! — промовив Кміта.

— Але ж ви самі тільки жебраєте, чи й ваша жінка ходе під монастирі? — спитала Галецька.

— Ні, тільки я сам. Моя жінка, доки жила, сиділа в хаті та хазяйнувала. Але вона оце недавнечко померла. Тепер господарює в мене моя дочка-єдиниця, бо старших дочок бог прибрав до себе, ще як були в сповитку, — сказав Кміта.

Вони ввійшли в прихожу. Прихожа була маленька, але чистенька. В одчинені двері було видно чималу світличку, звичайну міщанську світличку, але з обставою панською: з дешевою мебіллю, з зеленою канапою, з вільховими дешевими стільцями та столиками. На вікнах цвіли

герані. Скрізь було чисто прибрано. Галецька не сподівалась такої обстави в прохача. Замість якоїсь прохацької халупи або землянки вона несподівано опинилась в чистому житлі, хіба трохи поганшому, ніж було колись її житло в Білій Церкві. Галецькій стало ніяково йти в горниці в дранті, та ще й з торбиною на плечах.

— Роздягайтесь! Скиньте торбину й латану юбку та покладіть отут в прихожій, а я тим часом піду та поскидаю й свою прохацьку ліврею, — сказав Кміта й зник в других вузеньких дверцях з боку прихожої.

З світлиці виглянула в двері якась панночка, височенька на зріст, молоденька, чорнявенька, з карими чималими очима, з червоним бантиком, з червоними губками, гарна, як квіточка, і з дива вирячила очі на Галецьку.

— Це… Ні… А я думала, що Мокрієвська! — промовила панночка й подалась назад в світлицю, вглядівши незнайому старчиху.

Галецька стояла ні в сих ні в тих.

— Ви прийшли оце з татом? — спитала панночка.

— Прийшла з татом. Він мене запросив… та… — не доказала Галецька, залякуючись.

Панночка зникла. Галецька стояла й не знала, що діяти, що чинить, їй стало сором своїх торбів, своїх латок. Вона була рада, що панночка десь зслизла з її очей.

"Одже ж цей добрий старчик і справді не брехав. В його дочка і справді гімназистка, як казала ота навісна Мокрієвська. Ой, сором мені йти в горницю! Чи не втікти б мені потаєнці, доки нема нікого в покоях?" — думала Галецька, похнюпивши голову і взявши ціпок в руки, котрий вона вже була поставила в куточку.

Але незабаром в світлиці почулась чиясь легка хода, неначе хтось закрадавсь. З дверей вийшов Кміта в чистенькому піджачку, причесаний, прибраний, в чистих лиснючих чоботях. Тонкий станом та рівний, з розчесаною русявою борідкою, він був зовсім несхожий на переднішого старця Кміту, замлілого, заниділого, ще й сутулуватого.

Галецька з дива витріщила на його очі. Замість старця-загнибіди перед нею стояв панок, ще й не поганий і дуже приємний на взір.

— От і не впізнали б переднішого старця! Еге, не впізнали б? — говорив Кміта й осміхавсь.

— Не впізнала б зроду-звіку! І на обличчя ви стали інші, і постать не та, і навіть зріст інший! Рідна мати тепер вас не впізнала б, — сказала Галецька.

— Скидайте свою ліврею, та прошу до столу. Вже затого чай буде готовий. Трохи підсилимось після важкої праці та побалакаємо. Я вгадую, що вас нужда неволить начіплювати оті торби. Еге, так?

— Нужда та злидні. Тепер я бачу, що люде кажуть правду: "од тюрми та од суми не зарікайся".

Галецька все стояла на однім місці й, очевидячки, якось не зважувалась йти в покої.

— Та скидайте-бо торби та оту латану дранку!

— Ніяково мені. У вас є дочка, чи то, може, ваша небога. Оце тільки що виглянула з дверей, — обізвалась Галецька.

— Та то моя дочка! Але вона давно призвичаїлась до усяких старців: тим-то вона й не подивує.

І Кміта сливе силоміць одчепив торби з Галецькоі і зняв латану удяганку. На Галецькій під дранкою була надіта чистенька чорна кофточка, але спідниця старої Майбородихи була латана й зблякла, як ганчірка. Вона розкутала голову, але все поглядала на свою спідницю і все опиналась.

Кміта взяв Галецьку за руку й силою потяг в світлицю. Незабаром з дверей вийшла молода панночка, винесла самовар і поставила на столі, де стояли стакани й усе приладдя до чаю та снідання.

— Оце ж моя дочка Уляся. Вона, хвалить бога, скінчила курс гімназії. В моїй хатині, як бачите, вже є молоденька хазяйка, бо мою господиню ще позаторік бог прибрав до себе. Я тепер удівець-молодець, — сказав Кміта й осміхнувсь. — Сідайте ж в моїй хаті, щоб старости сідали, бо маю дочку вже на виданні.

Галецька привіталась до Улясі й почервоніла, зирнувши на свою латану спідницю. Їй стало так сором перед цією молоденькою гарною панночкою, що вона не знала, де й очі подіти.

— Сідайте, та нап'єтесь чаю! — припрошувала Уляся й проворненько заходилась поратись коло самовара. — Ви не соромтесь, бо я вже оговталась з тими торбами. Мені й самій сором, що мій тато пошивсь в старці, пішов на такі чудні заробітки. Але, знаєте, в тата була своя причина, що трохи його виправдує… В житті, як на довгій ниві, трапляється всього.

— Ох, на віку трапляється всього. "Вік пережить — не дощову годину перестоять". Бувають і такі пригоди, які оце й мені трапилися, що нігде не напитала собі місця в Києві й мусила начепить торбу та дранку та йти під монастирі.

І Галецька за чаєм оповідала про свої лихі пригоди. Уляся слухала і якось несамохіть важко зітхнула: вона була добра й почутлива і одразу серцем пригорнулась до Галецької, спочуваючи до її лиха.

— Я так і думав, що ви тут в Києві зайда, бо тут прохачі під монастирями теж усе приходьки. Наші київські тубільці з зубожілих панків не дуже-то квапляться йти під монастирі, мабуть, тим, що в їх у Києві багато знайомих, і їх знають, — сказав Кміта.

— Якби я тут не була заволокою, я б зроду-звіку не зважилась почіпляти на себе торби. Певно, вмерла б десь на вулиці з голоду, а простягати руки під монастирі не пішла б, — сказала Галецька. — Але хто ж з моїх давніх знайомих тут мене побаче? Хіба випадком хтось з наших офіцерів стрівся б десь на вулиці.

Галецька напилась чаю й трохи одпочила. Чистенька ясна світличка з зеленими вазонами та білими завісами на вікнах, стіл з самоваром, молоденька панночка, гарна, як зірочка, жвава й привітна, — все це неначе повіяло на неї подихом давнього щасливішого життя, коли й вона сама була молода й гарна, як Уляся, і ще не зазнала ніякого лиха, ніякої важкої пригоди в житті.

Цікава Уляся все розпитувала Галецьку за її життя. Галецька запримітила, що молода дівчина й думки не має гордувати нею та нехтувать, а питає з щирим спочуванням до її лихої долі. Вона розказала, як прибула до Києва, як напитувала по всіх-усюдах собі служби, як не їла нічого два дні, і мусила начепити торбу та драну одежу, та й то позичену в старої Майбородихи.

В Улясі очі зайшли сльозою. В неї добре серце взрушилось, і вона зітхнула.

— Не журіться, Ольго Семенівно! — сказала Уляся, — бог дасть, що таки десь напитаєте собі місце. Спитаю в своїх товаришок та класних дам, може, вони й напитають вам службу.

— От і спасибі вам за добре слово та обіцянку. Мені якось легше стає на душі коло добрих та прихильних людей, неначе їх слово мене гріє. Я почуваю, що як поношу оті торби довго, то вони мене задушать на смерть, — сказала Галецька.

— А от же мене й не задушили, хоч я їх ношу либонь років до двадцятка, а, може, й усіх двадцять, — обізвавсь Кміта, допиваючи чай та обсмоктуючи м'які вуса.

— Ет! час би вам, тату, залишити оте прохацтво. Доки я була малою, то мені було за це байдуже, а тепер я вже доросла. Мені буде сором перед людьми, що ви трусите торбами попід монастирями. Ще добре, що мої товаришки якось не дізнались за це й досі. Як дізнаються, то мені буде сором і очі появить до їх, — сказала Уляся.

— Ну, вже чи сором, чи не сором, а все-таки я тими торбами натрусив оту половину домка, що займають наші пожильці, та натрусив тисячі карбованчиків тобі на придане, — сказав Кміта з жартом і засміявсь дрібненьким сміхом.

— Смійтесь, смійтесь собі на здоров'я! А я, певно, цим нажебраним в бідноти добром не здобрію; мабуть, воно не піде мені на користь… Я вже маю спроможність і сама зароблять собі на хліб. Стану будлі-де вчителькою, то й матиму хліб. Що не кажіть, а вам вже час скинути торби та домувать, — сказала Уляся з маленьким осміхом, але в її словах чувся маленький докір татові.

— Та, бачте, Ольго Семенівно, була тому своя причина, що я мусив пошитись в торботруси й цим зароблять собі гроші на поживок. Мій батько мав свою різницю і продавав м'ясо, але більш того він був

салганом і заробляв на салі чимало грошей. Я вчивсь в міській школі і вчивсь добре, і писав дуже гарно. Було як напишу що, то так чудово, неначе воно надруковано. А поблизу отут жив один вже пристаркуватий урядовець з "губернського правлєнія". Частенько було він заходе до мого батька на могорич, бо кружляв горілку добре, незгірше мого тата. Ото раз він побачив, як я гарно пишу, та й узяв мене в канцелярію переписувать усякі бомаги. Батько був радніший помістить мене в канцелярію, ніж в різниці за салгана, хоч він і помиливсь, як я потім сам пересвідчився. Ходив ото я та помагав урядовцям переписувать усякі бомаги, спочатку так собі, дурнички. Але начальник одразу звернув увагу на мою переписку, бо я писав так гарно, неначе друкував. Тоді він призначив мені плату по десять, а далі по п'ятнадцять карбованців на місяць. Батько був і радий, що з мене вийде не салган, а пан. Але батько швидко після того вмер. Мені тоді було років з вісімнадцять. Мати ще держала різницю, а я вже став на службу в канцелярії. Доки мати була жива та заробляла на салі, доти ми й хліб мали. Але як померла мати, я побачив, що канцелярія не прохарчує мене. А тут нагодилась і панночка. Я й оженивсь, бо дома не було кому й обід зварить і хати доглядіти.

— Була, бачте, думка в мене, що канцелярія таки настаче хліба на нас двох. Але вона не настачала доволі й на одного. І вигадають же служби з такою платою, що од неї або з голоду здихай, або хабарі бери, або й торби на плечі начіплюй. Плата мені була все однакова, а їсти було нічого. А тут ще, на моє лихо, прислали звідкільсь старого начальника. Цей начальник був навдивовижу лихий, злющий та вередливий. Було ніхто йому нічим не догоде. Кричить, лається, шпурляє бомаги просто в вічі, або од злості пошматує їх на дрібні шматочки та й шпурне писарям межи очі. Ще було й "тикає" на молодих, та й на мене і на всіх простих писарів, неначе на сторожів. Він був низький, присадкуватий, як печериця, старий, аж порохня з його сипалась. Вид в його був обголений; ніс, наче червона слива, бо він пив горілку. Сидить було на кріслі оте опудало, та коли не лається та мовчить, то позирає по столах і неначе нас усіх їсть очима, їй-богу, було неначе очима лається!

Але гірше за все надопік він усім писарям прізвищами. Подавав нам усім прізвища, та такі паскудні, що й самі останні мугирі таких не вигадали б. Мене продражнив "салганом" та "котячим салом". Одному старому писареві дав прізвище "старе дриндзало"; молоденького писарчука, мабуть, за чубок, що стирчав на голові, продражнив "смердячим одудом". Мого приятеля, таки з наших міщан, Остапа Дрімайла — "Дригалом", бо в його були дуже тонкі ноги. Одного гладкого продражнив "глевкою перепічкою", другого — "посмітюхою", третього — "колупайлом" через те, що він, як було подає начальникові якусь бомагу, то колупає пальцем в носі. Старому високому та цибатому москалеві, сторожеві, дав прізвище "гопстрибайло". Оце як було сидить за столом, то не кличе нас на ймення, а на прізвища. Тільки було й чуєш: "Гей ти, дриндзало! чи швидко допишеш оту бомагу!" "Гей, одуде! не клюй лишень носом та мерщій дописуй діло". "Чого ти усе швендяєш, котяче сало! — кричить було на мене. — Я тебе в три погибелі скручу, як не увинешся сьогодні з тим листком". Тільки було й чуєш: "Перепічко! клишоногий дригале! голодриго! гопстрибайле! підчихвосте! задрипо! гупале!" Подавав нам нові ймення, наче з християн перевернув нас на якусь ідольську віру. Хто його зна, де він брав ті прізвища! Неначе зумисне позаписував їх у своєму дурному поминальникові та вичитував по писаному, як от, приміром, диякон вичитує йменні "о здравії".

А ще як часом було прийде в канцелярію напідпитку, то вже тоді гавкає на всю канцелярію, або цвірчить та цвірчить, як цвіркун десь під піччю. Зовсім неначе опришкувата лиха баба, що гримає безперестанку на невістку та на всю челядь, а коли не кричить на челядь, то лає кури, або курчата, або свині, аби рот не мовчав. Отакий був і наш старий начальник. А коли було часом дуже розсердиться, то присне ніби приском, наче його хтось кинув на гарячу сковороду. Тоді він було шкварчить та шипить, неначе сковорода з вишкварками на жару.

Надавали ж і ми гуртом усяких прізвищ цьому гупалові! Ми ніколи не звали його між собою на ймення, а звали його "цвіркуном" і "торохтієм", і "облизаним макогоном", бо голова в його була лиса, справді наче

облизаний макогін. Сторожі та стійчики продражнили його "калатайлом" та "дядьком гупалом", бо його фамілія була — Гупальський.

Я працював в канцелярії падковито, докладав рук, писав, неначе пензлем вимальовував. Одже ж було ніяк не догоджу "старому гупалові". Чимсь я був йому невподобний, і сам не знаю — чим. Оце було вималюю йому бомагу й, подаючи, думаю, що він похвале мене. А те "калатайло" зирне бистро на листок, потім передивиться своїми гострими баньками та й закричить.

— Гей ти, мурло! Ти й справді салогуб, як я бачу. Тобі тільки б кишки начинять, а не бумаги писати. Дивись лишень, як ти попереносив слова: "Прошеніе уже подано давно..." А осьдечки далі: "Предс-едатель рассмотрел..." Ото котолуп! Що ж то він з'їв отой "едатель"? чи вареники з сиром, чи пампушки з часником? Га? Либонь батько твій так роздирав слова де трапиться, неначе вовк козу-дерезу, та й тебе так навчив. На! з'їж оце своє писання та хоч вдавися ним! Йди переписуй зараз наново.

Подер, пошматкував моє малювання на дрібні шматочки та й шпурнув мені в вічі. Так він остогид мені своєю настирливістю, що я був ладен тікати од його хоч за тридев'ять земель або й далі, щоб тільки позбутись лиха.

На наше безголов'я саме тоді дали Гупальському орден святого Володимира. Як почепив він звізду на серці, то напиндючивсь так, що до його ані приступу! Тоді вже не тільки писарі, але й столоначальники приступали до його столу навшпинячки, щулились та корчились, ніби якісь школярі-провинники. До того часу він тільки лаявся та сипав прізвища, як з мішка, а як почепив звізду на серці, то вже почав битись. Сторожів та усяких стійчиків так було й смале по щоці за найменшу провину. А над нами, писарями, знущався так, що усім була невидержка далі служить.

Тоді писар Дрімайло, мій сусід і приятель, каже до мене: "Кидаймо оцю каторжну службу, поперебираймось за старців, начепим торби та ходім просити під Михайлівський монастир. Переодягнемось так, що ніхто й не впізнає. Я певний в тому, що старцювання дасть нам більше заробітку, ніж писарювання. Я добре знаю, що торба — непоганий засіб і, мабуть, кращий, ніж писарювання в канцелярії. Та й які наші засоби в нас вдома? Доки були живі наші батьки і торгували на рундуках сяким-таким крамом, то ще можна було жити з бідою пополовині, а як старі повмирали, то тепер навіть не прохарчуємось на наші писарські заробітки".

— Одже ж ти кажеш правду, — кажу я до його. — Якби моя жінка не стала перепічайкою та не заробляла на паляницях, то ми з нею давно б з голоду попухли.

— Почепім оце торби та ходім під монастир. А як хто дізнається за це, то ми принаймні завдамо сорому отій вишкварці, отому навісному Гупальському за те, що його писарі торбами трусять під церквами, — каже він до мене.

— Ну! цим не дуже завгоримо йому, — промовив я, — але він так осточортів мені своїми прізвищами та лайкою, що я ладен хоч і торбами трусить, аби тільки здихатись канцелярського лиха.

— От ви, тату, сердитесь на Гупальського за прізвища, а ви ж самі надавали нашим сусідам прізвищ незгірше вашого Гупальського, — обізвалась Уляся. — Чи знаєте, Ольго Семенівно, що коло нас живе не Дармостук, Шкандиба, Козловський та інші, а якийсь Посмітюха, Задерихвіст. Марта Сухоребра, якась Сорокопудиха, Репа, Гепа… Так тато зве їх інколи й при чужих людях, аж мені стає ніяково. Вмієте й ви прикладати усякі прізвища. Вам не подобало б за це сердитись на Гупальського, — сказала Уляся.

— Але я ніякого сусіда не дражню просто в вічі прізвищами, а позаочі хоч і дражню, то, як кажуть: "як не чує, то й не вадить". А Гупальський було кидає нам прізвища просто в вічі, ніби лиха сільська баба комусь суче дулі спересердя під самісінький ніс. Я вдався-таки зроду самолюбний та гордовитий, і тільки честь на собі покладав, щоб не здати йому здачі такими ж достоту прізвищами, або ще й влучнішими. Було слухаю та тільки думаю: "Ой ти, мурляко, старе цвіркунище, облизаний макогоне! от на тебе так варто б було висипати хоч би й цілий лантух прізвищ. Це б до тебе приставало багато краще, ніж звізда на серці".

Ото раз трапилось два празники поспіль, ще й на третій день була неділя. Дрімайло був великий штукар, і я добре знав, що він наваживсь начепити торби тільки для штуки, щоб потім забавлять писарів своєю комедією. А я й сам до того торгу й пішки, бо й з мене таки штукар добрий.

— Неси, кажу до Дрімайла, торби! давай з нудьги встругнемо штуку, бо все одно нема чим розважити себе на святках.

Прийшов він до мене ще вдосвіта, десь понабирав торбів і усяких дранок. І вже не знаю, чи він їх накупив в старців, чи накрав. Приніс дві пари постолів: мабуть, сам поморщив їх з старих халяв чи з свинячих шкурлатків. Зачинились ми отутечки в кімнаті й поперебирались за старців: пообкручували ноги ганчірками, взулись в постоли, пообмотували литки волоками й почепляли торби на плечі.

— Тривай лиш! Щось ми вийшли старцями дуже молодими й не дуже захуженими. Ось давай лишень я трохи підведу тобі вид тертим вугіллям або сажею. Та треба б і на спину підмостить чималі горби, то ми вийшли дуже вже бадьористі старці. Горб, певно, дасть більше заробітку. Горбом можна більш заробити, ніж руками або й писарським пером, — каже до мене Дрімайло.

— Мабуть, більше, ніж моїм мальованим писанням в нашого злодійкуватого Гупальського, — кажу я до Дрімайла. — Та чіпляй мені горба здорового, бо в мене стан дуже рівний.

— А ба! Як розласувавсь! Мабуть, хочеш горбом більше випросити гривень та бубликів? Знать, що ти запопадний чоловік.

Попідмощували ми на спину горби, позав'язували вуха старими хусточками, понаводили на щоках смуги. Дрімайло обквітчав морду синяками, неначе бивсь навкулачки і тільки що вихопивсь з бійки. Як зирнув я на себе в дзеркало, то, їй-богу й присяй-богу, не впізнав себе! Якби рідна мати встала з домовини, то в той час не впізнала б мене. Отак колись дуріли, бо були молоді та веселі.

— Ну теперечки вже хоч і гайда на сцену в театр! комедію приставляти! — каже Дрімайло, та й пхнув мене до порога ще й коліном чернечого хліба дав на дорогу.

Тільки що я взявсь за клямку, щоб одчинить двері а кімнати в світлицю, аж рипнули сінешні двері: то жінка верталась з базару з кошиком. Як ми заходились перебиратись за старців, вона вже тоді пішла на базар і не бачила, як прийшов отой пришелепуватий Дрімайло з прохацьким гардеробом. Тільки що рипнули двері в сінях, Дрімайло смик мене за руку! та й каже до мене пошепки: — А давай налякаємо твою жінку! — та й защіпнув двері в кімнату.

Жінка увійшла в світлицю та й шелестить чимсь: певно, викладала з кошика бутвину. А Дрімайло бубонить до мене іншим голосом:

— Ламай ломом шухляду в комоді! Дивись, он стоїть скриня! Ламай віко коло скрині. Кміта ховає гроші либонь в скрині.

— Ні! не в скрині! Либонь в комоді. Комода вже спорохнявіла: швидко подасться, — одповідаю я, змінивши теж голос.

— Чухрай мерщій шухляду! Там, певно, Кмітиха хова капшук грошей. Ось-ось терпуг! колупай терпугом! Та передніше поцілуй терпуга, поблагословись! — бубонів Дрімайло, — та заходжуйся ж, щоб часом Кмітиха не нагодилась.

Чую я, моя жінка за дверима ущухла і ніби й дух затаїла. А далі якось-таки наважилась одчинити двері та й береться за клямку. А Дрімайло зумисне держить та не пускає. Вона знов тягне за клямку, а Дрімайло трохи попусте двері та й знов сіпне, та й причинить двері. Тоді жінка як ухопе клямку з переляку та з одчаю, як ірвоне! Двері одчинились настіж. Вона, як гляне, як крикне, та драла з хати. Я вийшов слідком за нею в сіни: думаю, перелякаєм її, а вона саме тоді ходила вагітна, то коли б часом чого не трапилось з нею.

— Та це ми! Невже ти таки не впізнала своїх хатніх старців! — гукаю я їй навздогінці.

— Ой, ненько моя! Невже це ти? — питає в мене жінка.

— Атож! А ти думала хто? — кажу я до неї.

— А ви думали, що злодії спозаранку вшелепались в хату! — каже Дрімайло й регочеться.

— Чи це пак Дрімайло? чи… ой, ні… чи пак! — пикає та микає жінка, придивляючись до Дрімайла.

— Ні, не Дрімайло. Де вже пак, щоб Дрімайло дурів, ніби дурненький школяр. Це хтось такий та не скажу. Нехай кортить! — каже Дрімайло та все регочеться.

— Чи ви пак знаєте, що я подумала, як одхилила двері та вгляділа вас в дранті? — каже до мене жінка. — Мені одразу уявилось, що це вшелепались в хату якісь душогуби, вбили тебе й заходились ламати

скриню. Ой цур вам, пек вам з вашими жартами! Налякали мене так, що в мене й досі ноги трусяться.

Дрімайло витяг з кишені два яломки, чи жидівські ярмулки, заялозені та обстрьопані, без верхів і без підбійки. Попідв'язували ми вуха драними хусточками й понатягали на голови ті смердячі яломки. Глянув я на Дрімайла та й зареготавсь на всю хату. Такої мавпи я ще зроду не бачив. Коли гляну на себе в дзеркало, а з мене вийшла ще краща мавпа, хоч зараз приставляй до катеринщика та йди показувати штуки. Жінка стоїть коло порога та регочеться, певно, думає, що ми повбирались за старців для штуки, щоб насмішить своїх товаришів або сусід.

— Чи нема в вас старої вати, або клоччя, щоб підмостить під хусточку на вуха, буцімто в мене позакладало вуха, — сказав до жінки Дрімайло.

Жінка висмикнула вати з свого старого лейбика й дала Дрімайлові. Він попідкладав вату під хусточку на вуха, але так попідкладав, що вона повилазила з-під хусточки й повисла на щоках.

— Навіщо ж ви оце так поприбирались? Чи куди йдете грати комедію до своїх товаришів, чи що? — спитала жінка.

— Не питай, бо швидко стара станеш, — кажу я де жінки. — Їж борщ з грибами — держи язик за зубами та нікому про ці штуки не кажи й словечка. Чуєш?

Жінка одразу стала смутна. Їй здалось, що ми задумали пошитися або в злодії, або в душогуби. Але вона мовчала й ні за що більше не питала. Я бачу, що вона злякалась, що в неї заворушилось якесь негарне заздріння, та й кажу до неї:

— Та не бійсь, дурна! Це ми виряджаємось під монастир просити хліба так собі, тільки для штуки. Це ми тільки жартуємо.

Забрали ми костурі та й вийшли у двір. Рябко кинувсь на нас, мов скажений, аж хапав мене за ганчірки на литці.

— Ну, — каже жінка, — коли Рябко вас не впізнав, то люди, певно, не впізнають.

— Ну, тату! Я не знала, що ви такий вигадько! Я зроду-звіку такого не вигадала б, як оце ви з Дрімайлом, — сказала Уляся.

— Ой, серце! нужда присилує вигадувати ще гірше за це. От я й не думала, не гадала, що опинюсь з торбами під монастирями, доки був живий мій капітан. А от же довелось торби почіпляти, — обізвалась Галецька. — Бачите, на віку, як на довгій ниві, трапляється всього.

— Ото вийшли ми на вулицю та й потяглись до Михайлівського монастиря. Прийшли ми під Михайлівський монастир і поставали під святою брамою. Дрімайло як заходивсь коло старих прохачів, що стояли на першому місці скраєчку, коло самої брами, то чисто всіх поспихав штовханами з східців, ще й мене примостив коло себе. Скривив він рота на один бік до самого вуха й почав примовляти. Я був й собі спробував скривить рота набік, але незабаром щелепи заболіли в мене так, що почало аж шию корчити. Я покинув приставлятись калікою, бо бачив, що прочани й без того не поминають мене милостинкою.

Просили ми там в усю ранню службу, а далі й пізню. Назбирали ми бубликів та пиріжків повнісінькі торби сливе вщерть і понапихали кишені гривнями та шагами, бо так добре удавали з себе старців, так гарно та жалібно примовляли, як не спромігся ніякий справдешній старець. Мені нітрішечки не було сором, бо мене спочатку бавила ця комедія. А Дрімайло, очевидячки, грався торбами, як от штукар або комедіант бавиться своїм штукарством, або малі хлопці грають в ціці-баби, а дівчата в жельмана.

Прийшли ми додому, поскидали торби та драні удяганки. Жінка регочеться та все просе Дрімайла показати, як він кривив рота під монастирем. Дрімайло смішив жінку та передражнював старців, як вони зумисне роззявляли рота навскоси, ще й трясли головою, наче вони мерзли десь на лютому морозі та хапали дрижаки.

— А що, сусідо! правда, наші торби та горби дали добрий заробіток, — каже Дрімайло. — Еге, більший, ніж наше писарство в канцелярії.

— А мабуть, більший, бо ось я вже налічив більше карбованця грошей, ще й бубликів в'язок зо три та купу окрайців та пиріжків, — кажу я до Дрімайла.

Дрімайло полічив свої шаги та гривні та й каже:

— Одже ж і я вициганив горбом та кривим роток карбованця! Це окрім хліба та пиріжків! їй-богу, непогано на перший раз! Як на мене, то кидаймо писарство та ходім під монастирі трусити торбами. Матимемо багато луччий засіб на прожиток, ніж од нашої служби в писарях.

— Як на мене, то й я ладен хоч і зараз пошитись в старці, залишивши оте писарювання, — кажу я до жінки.

— Ще що вигадай? Це гарно? Була я "чиновницею", а то стану жінкою якогось торботруса. Ще Сухоребра Марта й продражне мене торботрускою. Хіба гарно, як сусіди почнуть потріпувати мене лобуркою? — обізвалась моя жінка.

— Хіба ж вони про це дізнаються? — промовив Дрімайло.

— А чому б пак і не дізнатись? — каже жінка. — Торбів не сховаєте ж в кишеню. Не можна торбами трусити крадькома, потай од сусід.

— Про це скажу, що мені сподобніше трусить торбами, ніж сидіти в канцелярії, нудити світом ще й хапати прізвища од нашого начальника, — кажу я до жінки. — Під монастирем мені вільна воля. Стою, доки схочу. Кругом мене благодать: і небо ясне, й повітря легке. Ніхто мене не зачіпає, ніхто з мене не прозивається, ніхто мені не настирається. Дзвони дзеленькають, ластівки щебечуть, голуби над головою пурхають; прочани неначе присвятились; звуть мене божим старчиком, а не кидають на мене паскудних прізвищ. Я гну під монастирями спину, але душа моя вільна під дрантям, не гнеться карлючкою. Їй-богу, хоч сердься, хоч ні, а піду на заробітки, на цю "Бесарабію".

— Під монастирями з торбами я вільний козак. Зараз покину оту канцелярію, почіпляю торби та й піду на ці заробітки! — каже Дрімайло.

— То й я пристаю на це! І я до того торгу й пішки! — кажу я до жінки. — От завтра знов свято. Почіпляймо торби, та й гайда в Лавру! Якщо тільки нам спосудиться й там, то я зараз-таки покину писарювання, — кажу я до жінки.

Жінка вже спартолила пісний борщ з самісінької бутвини та сирівцю. Але напрохані свіжі пироги та бублики додали смаку тому борщеві. Попоїли ми з Дрімайлом всмак. Другого дня знов пішли з торбами під Ближні Печери й принесли додому ще кращий заробіток. Третього дня, в неділю, знов працювали попід монастирями. І робота неважка, бо торби легкі, — і заробіток непоганий, сливе вп'ятеро, а часом і вдесятеро більший, ніж в канцелярії.

IV

Ото змовились ми вдвох та й покинули службу в канцелярії. Дрімайло одначе не видержав довго: він перелітував з торбою під монастирями і напросив-таки чимало грошей, але восени, як почалась хурдига та смалкі вітри, він застудив собі скривленого рота й щелепи. В нього

почали боліти зуби та стало судомить в ногах. Та й на вдачу він був легковажний — в його було на тиждень сім п'ятниць.

— Цур йому, пек йому цьому старцюванню! — каже вже Дрімайло до мене. — От ти так здатніший до того, бо, мабуть, ти й вродився лисицею. Вмієш і голівоньку набік схилить, й очки підсолодить, жалібно скиглити, і любенько вклонитись, і солоденько примовлять. Ти дійсно старцем вродився і вдався.

Покинув він торби, та взимку став в крамаря за прикажчика. А я од того часу та й досі трусю торбами, та й витрусив з торбів і цю хату, ще й грошей чимало. Тепер я так розледащів, що вже ні до якого діла й потягу не маю, не то що, — сказав Кміта.

— А все-таки, тату, я скажу, що вам час би й покинуть торби на старості літ. Борони боже, застудите собі голову в завірюху, та ще й вмрете.

— Як людині доводиться з голоду помирать, то мусить і на морозі дрижаки хапати, — сказав Кміта. — Чом ви, Ольго Семенівно, не підмощуєте собі горба, як виряджаєтесь під монастирі? Горб дає чималий заробіток, сліпі очі — ще більший, а скривлений рот — найбільший, бо дуже кидається всім у вічі, та практикувать його й важко, і небезпечно.

— Як оце напосілась лиха година, то, може, муситиму й горба підмостить, бо нігде в світі дітись, — сказала Галецька, важко зітхнувши. — Чи я ж коли думала, що мені доведеться простягати руку попід монастирями? Я була щаслива в свого панотця, і заміж добре вийшла, і жила щасливо в парі. А от теперечки мушу тинятись по світі з торбами.

Уляся якось раптом поставила недопитий стакан, неначе кинула його на мисочку, й задумалась. На її чималі карі очі неначе одразу впала імла; взір пішов неначе кудись далеко, і вона дивилась не на Галецьку й не на

батька. Думки про свою долю, про свою прийдешність несамохіть заворушились в неї й полинули кудись далеко, зазирнули в далечінь, невідому й темну.

"А я ж то старцева дочка… Помре панотець, я зостанусь сама, як билина в полі. Що тоді мені доведеться діяти? що почать? Як жити й вік вікувать?"

І молоденька Уляся одразу ніби замерла на одному місці.

Думки про свою прийдешню долю вперше на віку заворушились в її молоденькій голові, неначе вона заглянула в якусь темну безодню, де не видко було й дна. Перед нею наче сизіла якась далечінь, де око сягає без краю й не досягає до краю.

— От ви й задумались, — обізвалась Галецька, — і я вгадаю — чого. Ви ще молоденькі і вам ще не час задумуваться над людським життям. Ваша доля ще повсякчас сміється до вас, і, дай боже, щоб вона сміялась до вас і довіку!

— Ви зросли в кращій обставі і, певно, при більших засобах, та от і довелось вам хліба просити. А я ж то? — сказала Уляся і знов якось ущухла, зщулилась і головку похилила.

— Не задумуйсь, дочко, заздалегідь! Тобі саме гулять та співати, та танець виводить, а не думи думать. Я вже передніше передумав їх за тебе. Недурно ж нас продражнили кмітами, — сказав Кміта, допиваючи чай.

Проз вікна майнула чиясь постать, висока на зріст та тонка, як очеретина, вся в чорному.

— Ой, лишечко! Це ж Мокрієвська сурганиться, певно, до нас! — сказала Уляся й скривилась.

— Це вона! Я встиг придивитись до неї й впізнав. Чого це вона сподобила нас своїми такими ранніми одвідинами? — сказав Кміта.

— Гм! Я трохи догадуюсь чого: в нас на шибці наліплена записка, що одна кімнатка наймається, — тихо обізвалась Уляся. — А я оце чула од сусіди, що її хазяйка проганяє з квартири, бо з нею хазяйці морока, та ще неабияка.

— Оце ж вона буде намагатись до нас на квартиру. Але я зроду-звіку не прийму її до себе! Ольго Семенівно! кажіть, будьте ласкаві, що ви вже зайняли ту порожню кімнатку, — просив Кміта.

Галецька змовчала. Їй ніяково було микатись в чужу справу та ще й казать неправду.

— Я скажу, що квартиру замовила моя тітка, — обізвалась Уляся. — Треба якось од неї одбріхуватись, бо це ж така причепа, що й сказати не можна. Матимемо з нею багато мороки та неприємності.

— Як жила вона в своєї тітки, — сказав Кміта, — то було викраде в неї ключі та й повипиває горілку з пляшок, де запірве. А як тітка почала ховати ключі, то вона вештається по кімнатах та де налапає пляшечку з одеколоном або з якимись духами, то й те повипиває. Її теперішня господиня жалілась мені, що в хаті од неї невидержка нікому. Оце десь тиняється по шинках, нап'ється, прийде додому пізно та й співає або кричить та галасує, мов навіжена, а далі часом плаче й голосить. А як вшелепається п'яна до хазяйки, то вже її трудно й з хати випровадить. Щось белькоче, регочеться, бо дуже весела на вдачу, хоче, щоб з нею сиділи та балакали, та її розважали. А потім просе горілки аж плаче, аж в руки цілує. Вже й північ мине, а вона все сидить та теревені точить. Тоді господиня візьме та й піддуре її: вдягається, буцім би то йде в гості або кудись по ділу, вимане її з хати та й запроваде в її покоїк.

— Але, кажуть, що вона дуже добра людина. Казала мені та хазяйка, що коли Мокрієвська твереза, то кращої людини трудно й пошукати, — сказала Уляся, а тим часом Мокрієвська перейшла двір і увійшла в присінок.

Рипнули двері й раптом одчинились, неначе їх рвонуло вітром, — і Мокрієвська одразу опинилась серед світлиці, неначе за нею хтось гнавсь на вулиці, а вона втікала й прожогом вскочила в світлицю.

— Добридень вам! З неділею будьте здорові! Певно, жива чиясь теща, тільки не моя, що я оце потрапила саме на чай. Налийте, серце Улясю, стаканчик хоч з вимочків, коли вже чай перестояв та прохолов. Наквокталась оце я під монастирями так, що в мене аж в пельці посохло, — теревенила Мокрієвська, подаючи руку Кміті та Улясі.

— Ольга Семенівна Галецька, капітанша! а це Лукія Наркисівна Мокрієвська, — сказала Уляся, рекомендуючи.

Мокрієвська зирнула на Галецьку, почала придивлятись до неї й неначе впізнавала та щось пригадувала собі. Галецька встала й подала їй руку. Бідній Галецькій було сором, що на їй стара латана спідниця. Вона миттю оступилась за стіл і сіла, щоб сховати те дрантя од цікавих очей Мокрієвської. Але в кмітливої Мокрієвської були надто гострі очки і вже примітили ті латки. Ці латки навели Мокрієвську на здогад, що вона вже десь бачила Галецьку.

Якби Галецька стріла на вулиці цю гостю, вона б зроду не впізнала її. Така вона була несхожа на ту жовту горбату загнибіду, що силою тягла її вчора в шинк. Серед світлички стояла височенька панія, тонка, рівна станом, ще гарна з лиця, з розкішними товстими чорними кісми, з чорними, наче намальованими бровами та пишними блискучими карими очима. Ворушкі очі блискали й миготіли; віка раз у раз кліпали. Але жовтуватий матовий вид, блідуваті, аж смажні уста наводили на думку, що ця людина або довго нездужала й тільки що встала з постелі, або має

в собі якусь задавнену слабість, невигойну й смертельну. Мокрієвська придивилась до Галецької й впізнала її. Вона перестала лепетать й сіла на стілець. З Кмітою вона поводилась без церемонії, як з простим міщанином, але поважний вид в Галецької, її міна, її погляд, манери одразу кинулись в очі жвавій Мокрієвській. Мокрієвська на хвилину й сама стала якось ніби поважніша. Вона несамохіть пригадала, з якою нахабністю вчора чіплялась до Галецької біля шинку, і їй стало ніяково перед цією поважною людиною.

— Ви, Ольго Семенівно, вибачайте мені, що я вчора чіплялась до вас реп'яхом. Мені тепер, господи, як сором! Але я… Ет! Про себе мені нема чого й казати. Я людина вже пропаща навіки. Ви мені не подивуйте.

— Чого ж таки ви пропащі навіки? От і мені випало начепити торби та простягать руку під монастирями. Але я певна, що коли напитаю собі будлі-яку службу, то зараз і торби поскидаю. А тепер горенько мені! Нема чим навіть живитись, щоб животіти, а "поживку й черв'як шукає", як приказують в примовці, — сказала Галецька.

— Ви що інше, а я що інше. Я вже, певно, ні до чого не придатна, — сказала Мокрієвська, похапцем хлепчучи простиглий чай та запихаючи рот паляницею.

— Не впадайте в тугу та в одчай! — обізвалась Уляся. — З таким тужливим поглядом на себе й справді можна собі притужить лихо, як притужують молодиці померших чоловіків, коли цьому правда.

— Я й сама вже стану затого марою. Нема кого приплакувати й притужувать. Ввесь рід од мене одцуравсь. Цураються мене й усі добрі люде, — сказала Мокрієвська, подаючи порожній стакан Улясі. — Налийте, серце, ще чаю, бо мене зага аж пече.

— То йдіть в монастир. В монастирі знайдете собі захист і тихе пристановище, — сказав Кміта.

— Ще що вигадайте! Це чисті смішки! Яка ж з мене вийде черниця? За це шкода й говорити! Нема в мене й хисту до цього, та й потягу не маю до чернецтва. Як на це пішло, то я ладна краще йти не в монастир, а під монастир або під шум, як кажуть на селі, — сказала Мокрієвська. — Знаєте, як на селі часом лаються баби: "а бодай ти під шум та під греблю пішла!" Мені й зостались тільки хіба шум та гребля.

— А як на мене, то я ладен йти під монастир, а не під шум. Під монастирем я роздобуду собі хліба, а в воді мені хіба жаба дасть молочка, — сказав Кміта.

— Ви що інше. Ваше життя склалось на інший спосіб. А мене неначе зумисне доля повела чудною стежкою, якимись тернами та чагарями, та й завела в пущі та нетрі. Тут і батько винен, і один жених винен, і другий жених винен, та й сама я винна. Винні люде, винна й моя вдача. Я була молода та недосвідна. Моє гаряче серце бажало кохання. Колись світ здававсь мені раєм, а усі люде добрими янголами. Я, нерозсудлива, йняла віри усім, як мала дитина. А от люде об'їли, обпили мене та й одкаснулись од мене. І з-під моїх ніг неначе хтось висмикнув кладку через шум. І я знаю, що загрузаю в якесь багно й потопаю, і вже ніхто мене не вирятує. І люде од мене одцурались, і я од усіх одцуралась, і нігде мені поради шукати. Ніхто мене не одрятує, хіба один бог, — говорила Мокрієвська й з тими словами одразу заплакала й спересердя та з одчаю наче кинула стакан на мисочку.

— То напитуймо місця в лазареті, чи в шпиталі, чи в якомусь приюті, чи будлі деінде, та й будемо служити й хліб матимемо, — промовила Галецька.

— На цю службу я ще б пристала. Мені тепер тільки б і ставати до помочі таким безприхильним стражденикам, як оце я.

— Дай, боже, собі напитать місце, то вже я дбатиму й за вас, — тихо обізвалась Галецька.

Мокрієвська втерла сльози й підвела голову.

— Дайте, серце Улясю, ще стакан чаю. В мене все неначе сохне коло серця, — промовила Мокрієвська й подала Улясі не порожній стакан через стіл.

— Та допийте ж передніше цей стакан! Ви ще не допили сливе півстакана, — сказала Уляся.

— О, чи ти ба! А я й не бачу, що я ще не допила. За дурними сльозами вже й світа не бачу, вже й не тямлю, що я говорю. Навіжена я стала, та й годі! — сказала Мокрієвська й чогось осміхнулась.

Галецькій стало невимовне жаль цієї безталанної людини, котра з такою красою, з такою веселою жвавою вдачею впала так низько, як падають останні волоцюги. По її товстих косах, по всій голові стриміло непричесане волосся, теліпалось понад шиєю, вилізало пасмами на вуха, злазило на чисте гладеньке бліде чоло. Уся її класичної краси голова була оповита волоссям, неначе павутинням. Комірчик на шиї та рукавички були побгані, нечисті, неначе вона наділа на себе якесь чорне заношене плаття. На чорній кофті по грудях лисніли руді плями та смуги. Галецька несамохіть задумалась, їй стало шкода цієї безталанної людини, що завчасу зів'яла й зблякла, неначе квітка, скошена саме в спеку.

— Чи це вже ви, Улясю, кінчаєте свої науки, чи ще вчитиметесь рік? — говорила Мокрієвська й хапком хлептала чай.

— Вже, хвалить бога, доплила до берега, — сказав Кміта.

— Вже скинула оте коричневе убрання й пошила собі нову сукню. Так вже мені остогидла ота форма! — сказала Уляся.

Мокрієвська одірвалась од стакана й миттю підвела голову. Через одчинені двері в кімнатці вона побачила почеплену на стіні новеньку Улясину суконьку, яснозелену з чорненькими та червоними дрібненькими квіточками.

— Ондечки я її й бачу! Еге, ото вона теліпається на стіні? — сказала Мокрієвська і раптом схопилась, побігла в кімнатку, одчепила сукню й на пальці, неначе на цвяшку, винесла її в світлицю та й почала вертіти перед вікном. Вона знов покинула недопитий чай, навіть забулась за його.

— Ой гарна ж суконька! Ви добре добрали собі колір до лиця. В вас карі очі та чорні брови. Вам дуже пристає до лиця зелене або біле. І мені найкраще прияличає або зелений, або білий колір. Було як уберусь в біле, чи на бал, чи на Великдень на утреню, чи що, то й сама себе ледве впізнаю в дзеркалі.

І Мокрієвська вертіла суконьку на пальці, неначе гралась. В неї в очах ще й сльози не зсякли, а на устах вже блукав осміх, і самі очі ніби грались й осміхались крізь сльози. Вона й сукню вертіла на пальці, й сама вертілась. Побігла в кімнатку, почепила на цвяшок, десь налапала нову Улясину юбочку, і знов вилинула серед світлиці, оглядала підбійку, ґудзики, стьожечки, котрими була облямована юбочка. Мокрієвська вешталась, крутилась по кімнатах, непосидяща та жвава, як живе срібло.

— Допивайте-бо чай, бо прохолоне! — обізвавсь Кміта.

— О! а я й забула за чай! Мені пристає до лиця зелене. Господи, як гарно мені в яснозеленому, та ще як додати до його чорних кружев. Ще трохи пристає мені жовтуватий колір, а червоне убрання вже зовсім мені не прияличає. А вам, Улясю?

— Я ще й не справляла собі нічого червоного, то й не довідалась гаразд за це, — обізвалась Уляся.

— Шкода! Добирайте, серце, убрання, щоб доконечно приставало до лиця. Покращаєте вдесятеро! От поназдивитесь, як побачите! — лепетала Мокрієвська. — Але мова мовиться, а хліб їсться, а час минає, як кажуть люде. Я оце до вас по ділу. Ви наймаєте в себе одну кімнатку. А я оце посварилась з своєю господинею, тією, що ви дражните Сухореброю. Чи не найняли б ви мені тієї кімнатки?

— Ото шкода, що ви мені заздалегідь не сказали! — обізвавсь Кміта. — Вже моя сестра впервих замовила для себе ту кімнатку.

— Тітка вже просила, й сьогодні оце ввечері й завдаток принесе, — сказала Уляся й переглянулась з батьком, ще й ледве осміхнулась.

Од цікавих та кмітливих очок Мокрієвської це не потаїлось.

— Це ви, певно, тільки одмовляєтесь, щоб мене не пустить до себе… Це й ви мене цураєтесь. Господи! яка ж я тепереньки безщасна людина! Усі од мене одцурались. Усі нехтують мною, неначе змовились. Де мені, безталанній, подітись?

І в Мокрієвської знов одразу очі зайшли сльозою. Улясі стало жаль цієї безталанної людини. Вона зирнула на батька й прижмурила очки, ще й кліпнула ними раз і другий.

— Коли вже ви так намагаєтесь, то я й не візьму завдатку од сестри! Про мене наймайте й ви. Я добре тому відомий, що ви завжди платите за квартиру й грошей моїх не замотаєте: глядіть же, не гайтесь, бо як трапиться який наймач, то я й оддам кімнатку, — сказав Кміта, котрому й справді стало шкода Мокрієвської.

Мокрієвська одразу ніби почутила полегкість на серці, повеселішала, подякувала й перестала румсати.

— Це, певно, та Сухоребра понабріхувала вам на мене. Вона баче, що між нами єднання, та й хоче нас розраяти, щоб ми посварились, бо вона ж не любе, як де в хаті спокій та мирнота. Я заздріваю, що це її намова.

— Та де там її намова! — обізвалась Уляся, — то вам тільки так здається.

— От я й загостювалась в вас, а там, мабуть, і моя господиня сподівається мене та гнівається, — сказала Галецька й похапцем встала й попрощалась з усіма.

— Заходьте ж до нас та не цурайтесь нас! — говорила Уляся, проводячи гостю з світлиці, — розважите себе трохи в горі.

— Спасибі вам за ласку: зайду колись, як буде час, — сказала гостя.

І Галецькій знов стало сором начіплювати торбу та вдягати латану удяганку; стало сором і перед Улясею, і навіть перед Мокрієвською.

V

Раз якось після Петра Лука Антонович Літостанський йшов на службу в "губернське правлєніє" з бомагами під пахвою. Він вийшов зарані з дому, щоб трохи проходитись та подихать свіжим повітрям, бо ранок був пишний. Після петрівчаних дощів настала година. З вогкої землі йшов легенький опар і ніби прозорою імлою оповивав гори й пригорки, вкриті садками, неначе дібровами. Літостанський простував проз Михайлівський монастир і несамохіть задививсь на пишний вигляд: на Хрещатик, на Царський сад та на інститут, котрий неначе виліз на подовжастий пригорок і довгими рядками вікон ніби оглядав хрещатицьку долину через верхи старих лип та каштанів. Цей горяний чудовий закуток нагадав йому рідний Канів.

Літостанський трохи постояв, втупивши очі в той пишний вигляд, і в його серце пом'якішало й душа подобрішала. На серці стало радісно, і йому забажалось зробить щось добре, щось комусь приємне. Він вглядів під монастирем рядки старців і завернув до брами, щоб подати милостину.

На майдані сновигали прочани з усяких країв, неначе ворушилась комашка. Скрізь по майдані то чорніли полтавські свитки та чорні корсети на молодицях, то біліли білі свитки та магерки на білорусах, червоніли хустки на головах та червонясті плахти на чернігівських та могилівських молодицях.

Молодиці та дівчата товпились коло рундуків, де блищали на сонці почеплені зелені й сині, й червоні разки усякого скляного намиста, де лисніли на прилавках срібні та позолочені хрестики, дукачі та образки. Ця частка Софіївського майдана, коло Михайлівського монастиря була схожа на чималий торжок або ярмарок десь в містечку, куди якимсь випадком збіглись та скупились цілими ватагами люди з усяких країв України і звідусіль.

Літостанський, почутившн в душі потяг до якогось доброго вчинку, завернув до дзвіниці, де по обидва боки брами на сходах стриміли два рядки старців. Він почув їх жалібне прохання і не міг вдержатись, щоб не подать милостині кільком сліпцям та калікам.

Саме в той час Кміта йшов на Поділ. Він в той день не виходив з торбами під монастир, бо мав на думці купити дещо на Подолі. Кміта простував попід монастирською стіною й вглядів Літостанського. Йому спало на думку пристать до молодого хлопця, познайомитись з ним та залучить до своєї господи. Але передніше йому хотілось розпитать в його й довідатись, хто він, що він за людина.

Літостанський приступив до старців і подав милостиню крайнім бабусям та сліпчихам. Галецька й Мокрієвська стояли поруч вдвох.

Молодий хлопець поклав і їм в долоні по копійці. Слідком за ним Кміта й собі витяг з кишені гаманець, мерщій розшморгнув і подав милостиню Галецькій та Мокрієвській. Цей вчинок трохи здивував їх обох. Кміта приступив зараз до Літостанського й заговорив до його.

— Одже я, ходячи сюдою, таки частенько бачу вас, як ви подаєте милостинку божим старцям. Ви, певно, добра людина, — сказав Кміта.

— Може, й не така добра, як вам здається, але коли я бачу якусь каліч, або яку нужденну замлілу старчиху, то якось і сам незчуюсь, як тикну їй в руку якогось там шага, — обізвавсь Літостанський.

"Не впізнав мене в сіртуку. А скільки разів він сам мені подавав в жменю милостиню! Коли не впізнав, то й добре!" — подумав Кміта, йдучи попліч з молодим хлопцем.

Літостанський був височенький на зріст, рівний станом, як очеретина, та русявий, аж білявий. Біле лице посвіжішало на чистому вогкому повітрі. Довгі м'які вуса вились, наче кінчики хмелю; малинові уста були повні й свіжі. В ясних блакитних очах неначе лиснів одлиск блакитного чистого неба. В ясно-сірому убранні, в білому солом'яному брилі його постать була вся ясна та світла. В блискучих проміннях сонця, під синім чистим небом молодий хлопець сам здававсь одлиском того чистого неба та променястого сяєва. В його білявому виду, в його блакитних очах неначе десь затаївсь і визирав на світ клаптик синього неба.

Кміта й справді був кмітливий і вмів добре кмітить: він догадувавсь, що в цього білявого хлопця була добра душа, було почутливе м'яке серце.

"Отакого жениха я бажав би для своєї Улясі", — подумав Кміта.

Але старий Кміта почав підступати з хитрощами, щоб довідаться, що за людина був той молодий хлопець, якого він роду, яке його становище, який він на вдачу.

— Ви самі таки родом з Києва, чи, може, ви перейшла звідкільсь сюди, в Київ? — спитав Кміта, трохи перегодя.

— Я не тутешній, бо я родивсь в Каневі. Там мій тато на службі; служе давно, дуже давно, — сказав Літостанський.

— І тепер служе там? — спитав Кміта.

— Служить, закинутий в глушину. В Каневі не те, що в Києві: трудно там піти вгору, та й нікуди йти вгору, не те, що в Києві, — сказав Літостанський і засміявсь дзвінким веселим сміхом.

— Це правда, що там нікуди йти вгору, не те, що в Києві. Чи жива й ваша мама, чи вже померла?

— Ще жива, але вона вже літня людина, хоч ще при здоров'ї. Якось ще ворушиться, — одповів хлопець, трохи здивований цікавістю незнайомої людини.

— То ви там і вчились в Каневі? чи в Києві? — підступав хитренький Кміта з питанням.

— Я вчивсь в канівській міській школі, а потім батько дав мене в київську гімназію. Я дійшов до шостого класу та й мусив покинути гімназію, бо в батька малий засіб: не спромігся мене далі держати в гімназії. Я покинув гімназію й зараз-таки пішов на свій хліб; пішов на службу в "губернське правлення", в канцелярію. Я мусив недоброхіть кинути науку, аби якось животіти на світі.

— Чи вистачає ж вам на прожиток? — спитав Кміта, скоса позираючи на ясні хлопцеві очі.

— Мусить вистачати. Треба якось перебиватись то сяк, то так, то інак. Часом беру додому на вечори будлі-яку переписку й маю сякий-такий додаток до скарбової плати. А кімнатку наймаю вдвох з товаришем, щоб обходилось трохи дешевше.

— Це ви, мабуть, йдете на службу? — спитав Кміта.

— Еге. Коли б пак часом не опізнитись, бо буде ніяково перед начальником.

— І я колись служив там, де й ви оце служите, і сидів, певно, в канцелярії в тій самій кімнаті, а може, й за тим-таки столом, де теперечки ви сидите.

— Невже? Хіба ж ви вже вийшли на пенсію? Так зарані? Ви ж ще не старі.

— Не вийшов на пенсію, а таки простісінько покинув службу, бо трохи з голоду не вмер, як оженивсь та пішли в мене діти. Ще доки був сам, то вистачало на прожиття, а як пішли діти, то довелось хоч торби брати на плечі, та… гм…

Кміта пик-мик та й спинив язика, навіщось закашляв і замовк.

Він провів Літостанського до самих дверей в канцелярію. Хлопець попрощався й ніби шубовснув хапком в здорові двері. Кміта трохи підождав, постояв під дверима. В канцелярію йшли стійчики та вештались по сінях сторожі. Кміта забалакав з одним стійчиком і випитав в його про Літостанського все, що йому було потрібно: і де живе Літостанський, і допитавсь, як його звуть, і як його по батькові, і що він

не жонатий, що він має вже перший чин і дістає щомісяця по тридцять карбованців жалування.

Кміта задумавсь, стоячи коло дверей в канцелярію. Проз його вештались урядовці, повсякчас рипаючи та гуркаючи дверима, входили й виходили усякі люде, швендяли кудись молоденькі безусі писарі, неначе школярі в школі, одмикуючи од роботи та марнуючи час в якійсь непотрібній біганині.

"Треба якось залучити цього паничика до свого дому, — думав Кміта, похнюпивши голову. — До моєї Улясі вже лицяється багато молодих крамарчуків та усяких міщан, але вони їй не до пари. Та й мені вони не припадають до вподоби. Не піде моя Уляся за таких зроду-звіку, бо вона вчена. А яка ж тепер моя компанія? Які мої знайомі? Чи трапиться між ними хтось путній для моєї Улясі? Чи піде вона за когось з їх?.. От тобі ще один клопіт. Надбав чимало добра, забезпечив себе на старість, але… От тобі знов морока… Напишу це я до Літостанського лист і одішлю йому по пошті. Залучу його до своєї господи. Нехай ходе до мене в гості. Може, й припаде до вподоби моїй Улясі. Може, й він єдиник в батька, як і Уляся єдиниця в мене, то й складуться докупи батьківським надбанням та й житимуть якось на світі".

Кміта тихою ступою вийшов на вулицю, похиливши голову. Думки та міркування про щастя коханої Улясі все якось не виходили в його з голови. Він ішов і навіть не примічав, як на Софіївському майдані вештались прочани, сновигали ватагами молодиці.

"Мав колись один клопіт в житті й мусив через його покинути канцелярію, а тепереньки на тобі — другий клопіт! Хоч торби кидай! — думав Кміта, навспражки заклопотаний долею своєї Улясі. — Треба написать лист до цього гарненького панича, доконче треба написать та й заманить його в свою хату".

І Кміта вернувсь додому, і зараз, не гаючись, написав лист та й вкинув в поштову скриньку.

"Сьогодні п'ятниця, а на неділю я запрошу до себе на вечірній чай і Галецьку, як людину, найбільше підхожу до компанії молодому урядовцеві. Мокрієвської не запрошу, бо вона нестатковита людина й навіть чудна, — ще налякає хлопця. Може, він і прийде. Треба лізти сліпцем, щоб запобігти талану для своєї єдиної дитини", — міркував Кміта.

VI

В неділю вранці Літостанський з своїм товаришем Червінським тільки що повмивались і сіли за стіл до самовара, як в кімнату вскочила хазяйчина куховарка, сільська молодиця, й подала лист, що приніс поштальон до хазяйки.

— Це до тебе лист. Певно, пише твій татунь з Канева, а може, й грошаки шле на якусь потрібку, — сказав Червінський, подаючи лист Літостанському.

— Ні, це не татусева рука. Надписано дуже гарною рукою! на диво гарною, неначе вимальовано. І хто це пише до мене?

І Літостанський з нетерплячкою роздер конверт і прочитав голосно:

"Коханий, любий Луко Антоновичу! Я знаю вас, хоч ви, може, мене гаразд не знаєте. Ви дуже припали мені до вподоби од того часу, як мені трапилось вперше вас побачить, а потім і стрінутись з вами. Коли ваша ласка, то зайдіть до мене в неділю на вечірній чай, так, приміром, в шостій годині. Будете моїм дуже бажаним гостем. Мені забажалось ближче познайомитись з вами, бо ви мені дуже й дуже сподобались. Мій дім на Шулявській вулиці під номером 102. Сподіваюсь вас до себе й

гадаю, що ви доконче зайдете до мене на чай. З щирою прихильністю й поважанням зістаюсь Д. Кміта".

— Що за оказія! — крикнув Літостанський, — пише якась Кміта. Я такої й не знаю, навіть не чував про неї. А може, воно чоловік!

— І справді не можна довідатись, чи воно чоловік, чи жінка — ота Кміта. Певно, жінка, а може, й якась панна, та ще й багатенька. Може, це тобі трапляється несподіваний талан? Га? — говорив Червінський, сьорбаючи гарячий чай.

— А нечистий його вгадає! Це справді якась загадка, яку завдають відьми в казках.

— Чи не було пак часом в тебе з кимсь якого потайного роману: з якоюсь панною або молодою удовицею? Га? Признавайся! — жартував веселий Червінський.

— Ні, не було, сказать по правді. Коли б знати, куди це я потраплю? А цікаво б знать за це; господи, як цікаво! Може, це прислала до мене листа котрась з тих двох гвоздичків… Пам'ятаєш, як було виходять гімназистки рядками з гімназії, а ми саме було йдемо в канцелярію та й слідкуємо за ними навздогінці? Пам'ятаєш тих двох чималих гімназисток, що йшли позад усіх в останній парі, а за ними плуганились дві дами з сивими кісьми та з чорними вусиками під носом?

— Це ти згадуєш про тих двох чорнявеньких панночок, з карими очима та з чорними тонкими брівками? Пам'ятаю, пам'ятаю! І карі очки пам'ятаю, і рум'яні щічки, і повні та червоні, як калина, уста пам'ятаю. І досі пам'ятаю за ті два червоненькі гвоздички, як ми їх продражнили.

— І я їх пам'ятаю, — сказав Літостанський.

— Але ж ти не вважаєш на те, що така молоденька панночка не може ж таки без сорому закликать тебе в дім, де, надісь, або живе її батько, мати та, певно, ціла паровиця братиків та сестричок, — сказав Червінський.

— Що правда, то правда. Така панночка може запрошувати на розмову кудись в Царський сад, або в темні закалабки Софіївського собору, або кудись інде, тільки не до себе додому. Це пише людина, що живе десь нарізно, окроми од сім'ї, в власному домі. І хто б це такий був? Ото притичина! Аж в мене голова ходором ходе! Ой, коли б швидше день минав!

— Ну тай спосудилось же тобі, враг би тебе взяв! Певно, тебе мати купала в тої та в любистку. Це тебе. мабуть, просе до себе якась багатюща панія, що має свій власний дім, живе самостійно, може, має села й сахарню, може, надбала мільйон грошей. Це бува! — говорив Червінський.

— Може й так… Кат його зна! — мимрив Літостанський, спустивши віка й задумавшись.

— Це либонь твоя доля там десь сподівається тебе, як в нас теревенять баби в Василькові. Ти входиш в пишні покої. Там паркети, дзеркала, аж під стелю, лиснять здоровецькі вікна та сяють канделябри; килими долі аж очі беруть в себе! неначе квітники. Кругом розкіш та пишнота. В покоях одгониться пахощами резеди та левкоїв, буцім в квітнику… Амбра, пахощі, шик, блиск! Одчиняються двері, і виходе до тебе якась цяця писанка, струнка та рівна, як тополя серед поля, з очима, як брильянти, біла, як лелія, сама вся в брильянтах, в шовковому білому убранні, уся сяє, мов зоря. Шовк шелестить, очі горять, щоки палають, серце палахкотить од кохання. Виходе, ніби зоря сходе на майському небі. І вона твоя, і той ввесь палац твій, і все її надбання, усі її скарби, — усе твоє, бо, враг тебе не взяв, ти вартий усього того дива!

— Говори! Говорила покійна до смерті, та все чорт зна що!.. Ще й дражниться. В мене й без того думка жене думку, неначе їх підхопила завірюха, — обізвавсь Літостанський.

— Ото коли б мені трапивсь такий талан! От тоді б моя мама з дива тільки б очі витріщила! Вже не закуповувала б садків в Василькові та не приставляла б паровицями яблука на продаж до Києва; скинула б навіть свою міщанську чушку, — оту хустку з голови, та, певно, начепила б капелюш з цілим оберемком квіток та й ганяла б по Хрещатику баскими кіньми, — сказав Червінський і зареготавсь на всю хату, закинувши чорноволосу патлату голову на спину.

Його білі міцні зуби заблищали з широкого червоного рота. Чорні довгі вуса піднялись вгору і наїжачились, а чорні брови аж заворушились. В Червінського були товсті брови. Ці густі брови розбігались кінцями вгору навскоси, неначе в його на лиці було двоє вусів: одні під носом, а другі вгорі над носом; одні звішувались кінцями вниз, а другі стриміли кінцями вгору. Він реготавсь, задерши голову, а ті двоє вусів ворушились та метлялись по обидва боки кирпатого куценького носа. Веселі чорні, як терен, очки аж бігали.

Літостанський і собі зареготавсь на всю хату, уявивши його просту маму міщанку, зав'язану чорною хусткою, в фаетоні, з цілим оберемком квіток на стовбоватій голові.

Літостанський допив чай, не з'ївши навіть скибки паляниці з чаєм од такої несподіванки. І заходивсь чепуритись перед дзеркалом, зачісуючи свої русяві кучері. І мертве дзеркало одбивало в собі задумані тихі блакитні очі, задумане обличчя, ніби од мудрої загадки, котру завдала йому чиясь несподівана писулька, кинута випадком чиєюсь потаємною рукою в його житло.

Літостанський пішов в Софіївський собор, простояв службу божу, але не чув, що читали та співали в церкві.

Хазяйка покликала паничів обідать. Червінський хапком уплітав гарячу страву, аж за вухами лящало, а Лука Антонович сидів мовчки, і їжа не йшла йому на думку. Той лист, написаний чудово, ніби вимальований, неначе вкрав його апетит і спокій. В його думці все сновигали якісь загадкові постаті, лисніли здорові покої, сяли дзеркала, високі, аж під самісіньку стелю, манячили чиїсь пишні карі очі. Він ніби почував дух запашних квіток в покоях і все ніби бачив уявки той лист, неначе він манячив в його перед очима.

Він насилу чув, що говорила хазяйка, яку розмову вів Червінський. Його думи літали десь-інде, десь далеко, в якійсь казковій мрійній далечині, повитій туманом. Не попоївши гаразд, він встав з-за столу й ліг на ліжко, щоб одпочить або й заснуть по обіді. Але сон його не брав. Лепетливий товариш своїми жартами та вигадками дав направу його думкам, дуже поетичну та мрійну. А цікавість не давала йому спокою ні на хвилину.

Молодий хлопець насилу діждав, поки сонце стало на вечірньому прузі, одягся, сховав лист в кишеню, щоб часом не забути номера дома й не помилиться, і вийшов навшпиньки з хати, щоб не збудить товариша.

Знайшов він Шулявську вулицю й почав придивлятись до номерів. Вулиця тяглась сливе без кінця. По обидва боки вулиці стояли гарні, але не дуже здорові доми. Молодий хлопець швиденько йшов далі, а показаний в листі номер ще був далеко. Вже вулиця спустилась з крутого горба в долину. З горба неначе котились наниз вже поганші домки, притулені до гори одним боком, закутані в старі садки, неначе гарбузи в гарбузиння та бадилля. Він глянув наниз, а там далі стояли низками ще поганші дерев'яні домки, не то міщанські, не то крамарські або шевські.

"Що це за диво! Куди ж це мене запровадив отой загадковий лист? Тамечки ж далі вже й чималих домів не видко, а тільки стримлять якісь халупи та землянки, неначе рядки кротовин. От тобі й на! Це ж направив мої думки на фантастичний лад отой навіжений Червінський. А я, дурний,

й піддавсь тій направі, бо пойняв йому віри. Де ж ті палаци та покої на тому багні та на мокрачах понад Либеддю?"

І молодий хлопець почутив, що лиснючі дзеркала та паркети неначе згасали й зслизали, ніби їх розвівав вітер, як вранішні смуги туману.

Зійшовши наниз з гори, Літостанський почав кмітить за номерами. Але до сто другого номера вже було недалечко. Домки пішли не знать які. Усі його мрії одразу згасли, неначе на їх хтось дмухнув з усієї сили та й погасив, як вітер світло. Він прикмітив номер дома, показаний в листі, і з дива спинивсь.

"Домок довгий, не дуже поганий, але кругом його старий гарний садок, неначе в якійсь дідицькій оселі. Хто ж живе в цьому домі? Ет! Дурно тільки бентежився та турбувавсь цілісінький день. Але… може, тут живе якийсь дідич".

Літостанський так обуривсь, що вже хотів вернутись додому.

"Чи не Червінський оце встругнув мені оцю штуку, щоб насміятись з мене в канцелярії?.. Але… лист писаний не його рукою… Мабуть, псяюха, когось настренчив написать… Оце буде штука, як я вшелепаюсь в чиюсь хату непроханий. Нате, мовляв, мене, бо ви до мене писали. Але… треба хоч розпитать…"

І цікавість переважила всі міркування молодого хлопця.

"Ет! За всі голови! Піду та хоч загляну в оцю дурну садибу та в хату. Якщо не спосудиться, то я круть! та й поверну голоблі назад".

І він подзвонив коло дверей. Йому хтось одчинив двері й хапком зслиз десь в одну мить. Він скинув пальто і вступив в маленьку чистеньку світличку. На канапі сиділа Галецька поруч з Мокрієвською й балакали вдвох. Літостанський поклонивсь до їх і витріщив з дива очі: в його

майнула думка про красуню-панію, багатирку, за котру йому торочив Червінський ще недавнечко.

"Ой, лишечко! Тут сидять якісь дві загнибіди, ніби дві шкапи, такі захуджені, що в їх аж кістки торохтять! Одна жовта, як жовтило, а друга кисла, ще й скривилась, як середа на п'ятницю. Ой, вернусь назад!"

— Вибачайте! Це, певно, я не потрапив… не туди зайшов… Бувайте здорові! Вибачайте! я помиливсь! — мимрив збентежений хлопець, запикуючись.

Але з кімнати рипнули двері. В світлицю вступив сухорлявий Кміта, достоту, неначе цап плигнув через перелаз в огород.

— Ба туди! туди! Де вже пак не туди! — гукнув Кміта.

"Якийсь цап… в цапиною борідкою. От тобі мої мрії! Але цей цап щось мені по знаку".

— Ви мене, Луко Антоновичу, не впізнали? А я ж вчора провів вас до самісіньких дверей, як ви простували через майдан в канцелярію. То я написав до вас листа й запросив вас до себе на чай.

"Ну, чи варто ж було теліпатись на ці либедські мочарі для цієї цапиної борідки?" — подумав Літостанський і стояв на порозі ні в сих, ні в тих. Ну та й німфи! Ще й з цапом в додачу! Оце попавсь з бухти-барахти та з доброго дива! Бий вас коцюба! Де ви взялись на моє лихо?"

— От і великий вам спасибі, що ви прийшли до мене, сподобили мене візитом! — сказав Кміта й при тих словах обняв гостя й тричі цмокнув його в уста.

Літостанському здалось, що на його сп'явся цап сухими ракотицями й тричі лизнув його по губах ще й полоскотав по шиї своєю паскудною борідкою. Йому стало гидко й противно, бо він був гидливий зроду.

"Оце так халепа! Борони боже, як ще й ті захуджені загнибіди кинуться обнімати та лизать мене! Од тих я ладен хоч і випручатись, та й без сорому казка, прожогом з хати!" — подумав Літостанський, стоячи біля порога.

— Я Денис Полікарпович Кміта, — порекомендувавсь господар Літостанському.

— То то ви писали до мене лист? — якось несамохіть спитав Літостанський, — а я думав…

— Ви либонь думали, що Кміта, то якась молодесенька, гарненька панянка? Еге, так? — спитав Кміта, жартуючи. — То вже винуйте моє прізвище, яким, певно, колись давно продражнили наш рід добрі людці.

— Та, сказати вам по щирій правді, я нічого цього не думав, — обізвавсь якось знехотя Літостанський.

— Сідайте ж, будьте ласкаві, та будьте моїм гостем, — просив господар, — оце моя добра знайома Ольга Семенівна Галецька, капітанша, а це Лукія Наркисівна Мокрієвська, одна з моїх пожильців та столовників, — знайомив його Кміта, — а вам рекомендую Луку Антоновича Літостанського, що, мабуть, сидить в канцелярії за тим самісіньким столом, де колись і я поневірявсь та лиха набиравсь.

Галецька підвелась і привіталась з гостем, Мокрієвська жваво схопилась з місця й по-паничівській стисла й труснула руку, ще й очі закотила під лоб.

"Які худі та замлілі оці обидві дами, — подумав Літостанський, — чи вони дуже натруджені, чи дуже вбогі та захарчовані? Певно, швачки".

— Я неначе десь вже бачив вас, десь стрічавсь з вами. Щось ви мені ніби трохи по знаку… — говорив Літостанський, поглядаючи на Мокрієвську. — Галецька спустила очі додолу й засоромилась. Мокрієвська дрібненько зареготалась.

— Може, ми й стрічались десь в Києві, бо й ви мені по знаку, може, тим, що ви незвичайний блондин, аж в вічі кидаєтесь. Мабуть, ми стрічались десь або в Царському садку на гулянці, або в театрі, або десь в церкві, може, в монастирі… а може, й під монастирем, — сказала Мокрієвська й знов дрібненько зареготалась і зирнула карими очима на Кміту.

— Це може буть. Але буває, що одна людина з лиця, в очей, з брів дуже схожа на другу… — обізвавсь Кміта, замотуючи розмову.

"Не тільки одна людина часом скидається на другу людину, але часом і на якусь животину, як ти скинувсь на цапа, — подумав Літостанський. — Ну та й люба буде розмова в гостях в цими цапами та захарчованими загнибідами. Треба трошки посидіти для звичайності, та й за шапку, та навтікача з світлиці! Ото нарегочеться навісний Червінський, як я розкажу йому за свої походінки по Либедських мокрачах!"

— Мене аж завидки беруть, що ви на службі. Вам, паничам, все-таки легше й зручніше примоститься десь на місці, ніж нам, бабам, — сказала Мокрієвська. — Чи не напитали б ви десь там в канцеляріях і мені та Ользі Семенівні якогось писарського місця? З мене либонь вийшов би добрий урядовець або писар, бо моя рука в письмі дуже гарна.

Мокрієвська знов весело й кокетко засміялась, аж дрібненькими зубами заблищала, неначе виставляла напоказ: дивись, мовляв, які в мене зубки!

"Ще й залицяння на думці в оцієї загнибіди. Жартує та сміється, аж вилиці випинаються на сухих щоках. Ой, втічу! Навряд, чи видержу далі оцю нудьгу! Ще й доведеться верзти компліменти оцім адамовим головам".

— Нечля нам лізти в урядовці, Лукіє Наркисівно. Нам коли б бог послав якусь жіноцьку службу, хоч незначну, то ми й тому були б раді, — сказала Галецька.

— Якби ж пак це залежалось од нас, — сказала Мокрієвська.

— Хіба ви напитуєте службу? — спитав Літостанський, обертаючись до Галецької.

— Напитую, та нігде не знайду. Я недавно овдовіла та зосталась без нічого, навіть без пенсії. Треба напитувати собі, ради шматка хліба, яку-небудь службу, — сказала Галецька.

Літостанський одразу став прихильніший до удови. Оповідання за безталанне життя взрушило його добре серце.

— А ви, Луко Антоновичу, таки напитуйте для мене місце в канцеляріях, коли ваша ласка. Я ладна сісти за столи, хоч би й за столоначальника або й вище, якби це од мене залежалось. Думаєте, не спромоглась би вести справу? Ой-ой-ой! Побачили б, який з мене вийшов би падковитий до діла столоначальник! — сказала Мокрієвська й знов зареготалась на всю світлицю якось нервно, аж голову закинула на плечі.

Її, очевидячки, дратував гарний молодий хлопець своєю красою, і вона, своїм звичаєм, не вдержалась од залицяння. Причеплива Мокрієвська одразу стала йому противна. Він змовчав і не одповів їй ані словечка.

— Ну, Лукіє Наркисівно! потрапить в столоначальники не так-то легко, як ви думаєте. Треба передніше таки добре обшмульгать боки та лікті об канцелярські столи, щоб сісти за столоначальника, — обізвавсь Кміта. — Я от пообшмульгував собі боки, а, як бачите, високо вгору не пішов.

Розмова тяглась дуже нудна для молодого хлопця. Галецька оповідала за своє бідування в Києві, за своє удівництво, хоч і словечком не натякнула, що вона ходе з торбами й просе милостини під монастирями. Мокрієвська розпустила веселі жарти та крутила кокетко головою. Усе це не цікавило Літостанського нітрішечки! Його брала вже нудьга. Бідкання Галецької вже надокучило молодому хлопцеві. Він окинув очима світличку, просту мебіль, прості завіси на вікнах, небагаті образи в кутку, вазони герані на вікнах. Усе це дуже нагадувало йому кімнати його батька в Каневі, небагату батьківську обставу. Не того він ждав, не того сподівавсь!

"Схоплюсь з місця та за шапку, та й дремену з хати. Прощавайте, мовляв, зоставайтесь собі здорові, і більше вже мене сюди й калачем не заманите! Це я потрапив просто-таки на Лису гору до київських відьом, ще й з цапом в додачу. Побіжу просто звідсіля в Царський сад та хоч нагуляюсь, наслухаюсь музики, надивлюсь на гарненьких панночок".

Він вже надумавсь підвестись і втікать. Але з другої кімнати одчинились двері, і в світлицю неначе впурхнула Уляся з смугнастою скатеркою в руках.

— А оце моя дочка, Уляна Денисівна. Вона вже скінчила гімназію та оце стала за господиню в моїй господі, — порекомендував Кміта свою дочку гостеві.

Літостанський встав і подав Улясі руку. Він пильно придививсь до неї й неначе впізнавав її.

"Здається, це одна з тих двох гвоздичків, що ми чи торік, чи либонь позаторік вдвох з Червінським сливе щодня ходили назирці, як вони йшли між парами гімназисток… Такі ж пишні подовжасті очі, такі ж звивчасті повненькі уста… Здається, вона, тільки неначе вилюдніла й трохи підбільшала".

І Літостанський задумавсь, дивлячись допитливими очима на Улясю. Вона була убрана в легеньку дешевеньку яснозелену сукню, котра незвичайно гарно приставала до її чорних кіс та чорних брів. На повних щоках грав маленький, ледве примітний рум'янець. Повні уста червоніли, як калина. На повненькій, неначе виточеній, шиї червонів разок доброго намиста. За косою збоку червоніли три повні червоні гвоздики. Літостанському уявилось, що в світличку хтось вніс пучок калини в свіжому зеленому листі.

"Гарна, як калина в лузі над водою! Це або та сама гімназистка, що колись впала мені в очі, або вона дуже схожа на ту панночку, тільки багато краща од неї: рівна, як тополя, і свіжа, як калина!"

Уляся застелила стіл скатеркою й вешталась по кімнаті та поралась, ставлячи на стіл посуд до чаю. Літостанський сидів на стільці й неначе прикипів до стільця: в його вже зникла думка тікати мерщій з хати. Він забувсь і за Царський сад, і за веселий натовп паннів в садку, і за музики. Перед ним неначе одразу десь зникла Лиса гора з відьмами й цапом, і натомість одразу ніби стеля повищала, вікна побільшали; і неначе залисніли здорові дзеркала та паркети, заманячили килими з букетами троянд. До його вуха неначе долітали мелодії музик з Царського садка.

Звідкільсь полились пахощі гвоздички та запашної резеди; засяв одразу світлий рай, за який торочив йому жартовливий товариш… І Мокрієвська чогось неначе одразу покращала, і сам цап став не такий поганий та навратливий.

"Ні, не втечу! не піду в Царський садок на гулянку. Треба зостатись та хоч надивиться на цю червону калину", — подумав Літостанський, слідкуючи гострими очима за кожним рухом молоденької красуні чарівниці.

Молоденька наймичка, сільська дівчина, босоніж і в одній вишиваній сорочці, внесла самовар і поставила на столі. Уляся заходилась засипать чай та гарячить стакани, зиркаючи ніби ненароком на гарного білявого панича.

— От моя дочка вже скінчила гімназію! вже й перейшла нас, старих, в усяких науках! — хвалив батько Улясю.

— От і перейшла! Може, й не дійшла, а вам тільки так здається, — обізвалась Уляся й засміялась.

— Ой, перейшла! Про це нема що й казати. Вона так падкувала коло книжок, що дістала аж дві книжки в подарунок в двох класах, — сказав Кміта, обертаючись до гостя.

— Це знак, що ви й справді-таки добре прилягали до наук, — сказав Літостанський.

— Ще й як добре! Було її од книжки не одірвеш. Там такі книжки достала, що просто цяця, а не книжки: обидві золотообрізні ще й з золотим написом. Ось я вам зараз покажу! — сказав Кміта і покатав в другу кімнату та й виніс дві книжки в червоних палятурках.

— Оце одна: "Маша й пропавший цуцик", чи так, Улясю? А друга "Верховець без ноги, чи… здається… без хвоста".

— "Всадник без голови"! — поправила батька Уляся.

— Чи то пак — без голови. Мені, бач, все здається, що "всадник" — то кінь, — сказав батько.

— Та "всадник" це верховець на коні, а не кінь! — сказала Уляся й зареготалась так голосно, неначе задзвонила в дзвоник, скоса поглядаючи на Мокрієвську.

— А я все переплутую коня і "всадника", бо чую, як в церкві співають: "Коня и всадника в море Чермное…" Та дивіться! Ще й переклад з французького, чи що! От так книжка! Ще й загранична, не тутешня! Багато краща й цікавіша навіть, ніж "Бова королевич" або "Єруслан Лазаревич". От як наші пішли вгору! — хваливсь батько.

— Та годі вже вам, тату, хвалитись мною! Аж мені сором перед людьми. В батьків та матерів є звичай чванитись своїми дочками та синами. А дітям це не дуже приємно. Адже ж кажуть, що й сова хвалила своїх дітей, що, мов, кращих і на світі нема, — одбивалась Уляся.

— Ну, то тільки так кажуть: а що люде блемсають язиками, тому не завжди ими віри. Я вже в цьому пересвідчився, — огризавсь і собі батько.

— Ну! вас до совиних дітей ніяк не можна тулить, — обізвалась Мокрієвська, — це вже ви надто себе принижуєте.

— Отже наша сусіда Сухоребра недавнечко хвалилась перед нами, що її дочка Настуся — окраса Галицького базару, бо, каже, як вийде з кошиком бубликів на базар, то й увесь базар од неї покращає. Так, каже, й закрасить собою ввесь точок! А насправжки сказати, то, певно, базар її

красить, а не вона базар. В батьків та матерів все так: "мої сини, як соколи! мої дочки, як голубочки!" Еге, так, тату? — одмовлялась Уляся.

— Ну, не всі дочки та сини однаковісінькі. Бувають усякові, не до тебе рівняючи, — сказав батько.

— Таки не втерпіли, винесли оці книжки! Тато всім показує їх, аж мені ніяково — сказала Уляся. — Лихо мені з вами!

— Чого ж лихо? От і ми подивимось, які книжки роздавали вам в гімназії: чи такі, як і в нас в гімназії, чи трохи кращі? Ті ж самісінькі, що і в нас, — сказав Літостанський.

— От і добре зробили, що показали й нам ці Улясині трофеї, бо я, признатись по щирій правді, їх ніколи не діставала, — сказала Мокрієвська.

— Та які гарненькі, неначе цяцьки, — сказала Галецька, перегортаючи листки цупкого паперу.

— Ще й малюнки непогані й цікаві, — обізвавсь Літостанський.

— Де там непогані! Зовсім гарні, хоч вправляй в рямця та в скло та й чіпляй на стіни, — чванивсь батько.

— Ви, Уляно Денисівно, таки держіть їх в спряту. Сховайте десь добре, на самісіньке дно в скрині, щоб не позамазували їх руками усякі нечепурні читальники та читальниці. От я, то й не дістав таких у гімназії, хоч і вчивсь непогано, — говорив Літостанський.

Книжки пішли по руках, їх перегортували, роздивлялись гарненькі малюнки. Уляся поналивала стакани й подала гостям. Двері одчинились, і молоденька наймичка принесла й поклала на стіл паляниці та бублики.

— Чом ти пак оце не взулась в чоботи? Ходиш боса, неначе в себе вдома на селі, — сказала Уляся до наймички.

— Еге! Добре, що ви спішні! Ви спішніші за мене, то зараз і взулись в черевики, а я, то й не похопилась взутись через той самовар. Ніколи було! — огризалась смілива дівчина й вийшла з світлиці.

Уляся почервоніла; дівчина виказала, що Уляся ходе вдома боса. Літостанському вона здалась ще краща.

І молодому паничеві стала ще приємніша й світліша чистенька світличка з лампадкою в кутку перед образами; ще приємніші стали пахощі гвоздички та резеди в розкішній косі в молодої проворної панни, котра і була міська, була гімназистка, і скидалась вродою на сільських жвавих дівчат. Це йому припало до вподоби, бо він зріс сливе на селі, в гаях та в долинах на передмісті невеликого міста.

І він вже зовсім забув за гулянку в Царському садку, за музики, за натовп гуляючих паннів. Інші мелодії залунали в його серці й заступили поезію приємної гулянки в Царському садку. Він неначе прикипів до місця й був ладен сидіти та дивитись на Улясю хоч би й цілу ніченьку до білого дня.

Молода Уляся неначе ожвавила пристаркуватих людей. Усі якось повеселішали й розбалакались за чаєм. Повеселішала навіть смутна Галецька, неначе на той час забулась за свою лиху долю та за свої злидні.

— Чи ви, Денисе Полікарповичу, давно служили в нашій канцелярії? — поцікавивсь Літостанський, питаючись в господаря.

— О, вже таки давненько. Не пам'ятаю гаразд, скільки буде тому років. Але в нас був начальник така неприємна вередлива людина, і він

так мені надокучив своїми прізвищами, так остогид своєю лайкою, що мені довелось хоч торби чіпляти та… Єт! Бодай не казать!

Кміта схаменувсь і прикусив язика. Уляся почутила, що на неї неначе одразу хтось сипнув жаром: в неї спинилось серце і перестало кидатись. Вона потім одразу зблідла.

"Ой, лишечко! Ще батько візьме та бовкне язиком, що ходе під монастирі з торбами. Я згорю отутечки на місці од сорому", — майнула думка в Улясі.

Уляся замовкла й неначе замерла, ждучи, що батько далі говоритиме. Вона добре знала, що близькі сусіди знають, чим живе її батько, знають за жебрацтво, але про це їй було байдуже. Вона з цим давно оговталась і не соромилась за свого тата перед міщанами та убогими простими крамарчуками. Але Літостанський був з іншого товариства, багато кращого й просвіченішого од простих крамарів та салганів, і вже їй сподобавсь. Бідна дівчина аж злякалась і з ляку ніби заніміла.

Батько замовк, а далі почав на всі боки гудить та ганити свого давнього лихого сторосвітського начальника. Уляся якось потроху одійшла і заспокоїлась.

"Ой, коли б часом не дійшла чутка до цього пишного блондина, яке в мого тата промислівство. Але ж він не піде-таки на вивідки та розпитки до сусіди Марти Сухореброї та до усяких салганів і крамарів. Може, панич мене вподобав. І він мені до вподоби. Може, він і свататиме мене." А з татом треба буде побалакать за ті торби"… — думала Уляся, мовчки наливаючи чай гостям.

— То ви, як бачу, вже давно покинули службу в канцелярії. Чи, може, ви вийшли на пенсію? — спитав згодом Літостанський.

— Де там! Я таки простісінько не видержав вередів свого начальника та й покинув службу. Тепер я заробляю дещо дрібною адвокатурою тощо, а більш того просто-таки домую без роботи, — сказав Кміта. — А моя покійна жінка, доки була жива, заробляла сяким-таким крамарством. Та так ми собі якось і перебивались, маючи свій домок та трохи грошей на схованці в банку…

Улясі стало легше на серці. Вона знов повеселішала. Батько хитро викручувавсь з неприємної задля неї розмови.

"Але як воно буде далі потім? А що, як він мене покохає? Може, й свататиме… Що він скаже, як часом дізнається про батьківські торби?" — думала Уляся.

І бідна дівчина знов похилила голову й задумалась. Перший раз на віку їй спали на думку батькові жебрацькі заробітки. Передніше вона про це ніколи й не думала й гадки не мала за це.

— Часом, як остогидне домувати та дома байдики бить без роботи, то я йду на пошту з папером та перами і там пишу усякі листи та прошення неписьменним людям та й тим трохи заробляю.

Кміта казав правду. Часом в негоду та сльоту він і справді ходив на пошту на заробітки з папером та перами в руках. Улясі знов стало якось легше на душі.

— Будьте ласкаві, замовте за мене словечко в канцелярії, коли там треба буде переписчика. В мене рука в письмі чудова, як ви самі бачили в моєму листі до вас, — сказав Кміта. — Часом, як скупиться в канцелярії багато бомаг та треба буде закликать когось на вечірні роботи в канцелярію, то я був би дуже придатний до цієї роботи. Все-таки перепала б сяка-така копійка; і я не сидітиму без роботи та не марнуватиму надаремно часу. Будьте ласкаві, натякніть там при нагоді

своїм столоначальникам за мене, що колись, мовляв, був писарем таки ж в тій канцелярії.

— Добре, добре!— сказав Літостанський і подумав, що, певно, старий Кміта запросив його до себе листом дійсно з цієї причини.

Увійшла наймичка, вже взувши чоботи, і прийняла самовар. Уляся незабаром поставила на столі посуд і подала сухі закуски. Кміта виніс пляшку горілки, випив сам і почастував Літостанського, а потім Галецьку та Мокрієвську. Галецька тільки пригубила чарку й одмагалась, а Мокрієвська закинула голову назад і бахнула чарку одразу, ще й другої попросила. Другу чарку вона вже ніби цідила через губи, наче солодкий лікер, вицідила ще й смажні губи облизала чорнуватим язиком. Літостанський вирячив очі з дива, що дама так хилить горілку, неначе мужик в шинку.

"Що воно за проява оця Мокрієвська? П'є горілку, неначе сільська молодиця" — подумав Літостанський, дивлячись виряченими очима на Мокрієвську.

Після закуски наймичка прибрала посуд, а Уляся поставила на стіл тарілки, повні аж зверхом суниць та полуниць, та малини з свого садка. Виливши по чарці, Кміта й Мокрієвська ожвавились, повеселішали. Мокрієвська так і сипала жартами та реготалась безперестану, аж одляски йшли по кімнатах, оповідаючи про веселі пригоди свого життя. Вона вже навіть заводила пісні й підбивала співать й Улясю та Літостанського. В неї неначе сиділа й щебетала безжурна пташка, що вже зроду була призначена співать та щебетать, та звеселять і себе, і людей своїм щебетанням, не гадаючи й не дбаючи ні про яке кубельце. Галецька позирала на неї смутними очима, і їй стало шкода цієї безжурної та веселої пташки.

— Одже ж вам, Уляно Денисівно, як я бачу, багато веселіше тут з такими веселими сусідами, ніж мені в канцелярії з нашими

столоначальниками та стійчиками! — сказав Літостанський до Улясі. — З Лукії Наркисівни і справді вийшов би прецікавий та превеселий столоначальник. Я був би радніший служить в її столі, ніж в нашого нудного та вередливого начальника.

— Ет! бодай не казать! Нехай потім колись розкажу вам, — обізвалась пошептом Уляся гімназичним школярським тоном, неначе до своєї приятельки в класі в гімназії.

— То ви так собі й пробуваєте вдома з старим татом і не маєте на думці напитувать собі служби? — спитав хлопець.

— Маю на думці, бо в тата засоби невеликі: ледве вистачає на прожиток. Але тепер, як померла моя мама, я мушу сидіть вдома, щоб усього доглядать; мушу пиклюватись хатнім господарством. Треба самій й на базар ходить, треба наглядать за куховаркою, а часом доводиться самій й обід та вечерю готувать. Як, борони боже, помре тато, тоді вже я мушу сама собі дати ради; певно, стану за вчительку в будлі-якій міській школі. Інколи часом мені спадає це на думку. Але доки тато живий, мушу сидіти вдома. Доля мені до якогось часу сприяє. Не знаю, як буде далі, — сказала Уляся й задумалась.

Улясі вперше на віку це спало на думку од несподіваного питання молодого панича. Про своє наступаюче життя вона й досі ще й думки й гадки не мала, і навіть не розкидала думками так далеко, в невідому і потаємну далечінь. Русяві кучері та тихий погляд молодого гарного хлопця вперше направив її думки в сіру далеч, закутану в імлу та туман.

І їй несподівано стала приємна та мрійна і невідома далечінь, повита поетичними мріями та коханням.

Старий Кміта балакав та жартував з Мокрієвською, але все скоса та скоса позирав на Улясю та Літостанського. Од його кмітливого ока не потаїлось, як заблищали в Улясі карі оченята, як зайнялись рум'янці на її

щоках. Не потаїлось од батьківських очей кохання, що виникло й огнем займалось в двох молодих душах в сутінках рожевого душного літнього вечора.

"Напишу знов до Літостанського листа: нехай сватає мою Улясю, бо не шкода буде оддати йому й Улясю, й дім, і зо дві тисячі карбованців грошей, запрацьованих торбами", — подумав старий Кміта.

Надворі вже поночіло. Галецька встала, подякувала, попрощалась і подибала на Поділ. Літостанський підвівся й почав і собі збиратись додому.

— Не забувайте ж нас! Одвідуйте нас, мій коханий, мій любий! — говорив на прощанні Кміта і, обнявши гостя, тричі цмокнув його в губи ще й в обидві щоки.

"Ще й горілкою од його тхне!" — подумав Літостанський, але почував, що його поцілунки чомусь вже не такі гидкі, як були передніше.

Уляся якось ніби закрасила своїми очками ту гидоту.

— Не забувайте ж нас! Одвідуйте нас в цих мочарах! — просила й разом сміялась Уляся.

— Спасибі вам! — говорив Літостанський з порога.

— Прибувайте ж до нас, як матимете час! Не погордуйте нами та не забувайте за моє ласкаве прохання! — гукав Кміта з порога на вулицю, де стояла насупроти й манячила на ґанку, ніби москаль в кивері, стара Марта Сухоребра і кмітила за всіма, хто виходив з покоїв старого сусіда, і навіть лічила всіх гостей, неначе господиня лічить свою худобу або курчата та гусенята.

Літостанському не хотілось іти додому. Він пішов на Владимирську гору до пам'ятника, де ще не скінчилась гулянка. Небо ще жевріло над борами. В Дніпрі, в течіях та плесах на плисковатому Трухановому острові, і далеко на Оболоні в Почайні ще лиснів рожевий вечірний одлиск. Небо й земля неначе умлівали в теплі пишного вечора й розбуджували поетичну та мрійну направу в душі молодого хлопця. Пахощі резеди та левкоїв лились з клумбів. Усе небо, і повітря, й усі алеї наче напахались і пропахались наскрізь тим солодким духом і нагадували йому пахощі резеди та гвоздики в чорній косі милої Улясі. Він неначе уявки бачив гарне та свіже Улясине личко.

VII

Од того часу Літостанський частенько почав одвідувать Кміту. Його душу ніби поривала якась сила на ті Либедські мочарі, з котрих він сам колись глузував. Кміта й Уляся завжди були дуже ласкаві та привітні до його.

Уляся покохала молодого хлопця щиро і вже призналась йому, що кохає його.

Якось після першої пречистої, влітку, Уляся вирядилась на службу божу в Михайлівський монастир, де саме того дня служив митрополит. Вже вона наближалась до монастиря. Назустріч їй Ішов Літостанський. Вона спинилась і поздоровкалась з ним.

— Куди це вас бог несе? Певно, до божого дому? — спитав Літостанський.

— Еге! але… але ще й сама гаразд не знаю, куди направитись: чи до Софіївського, чи до Михайлівського, — одповіла Уляся, запикуючись.

В неї несподівано виникла думка, що тамечки ж під брамою Михайлівського монастиря стоїть між старцями її тато, а попліч з ним

стоїть Галецька, а поруч з нею стовбичить Мокрієвська. Вона одразу охолола й зблідла, аж пополотніла.

"Ой, лишечко мені! тепер же він безпремінно вгляде і впізнає їх усіх, коли добре придивиться. Що з того може вийти, і сама не вгадаю. Як він дізнається, що мій батько та мої знайомі пошились в старці та ще й з того промислівства живуть і хліб мають, то ще, борони боже, й спротивиться й одкинеться од мене", — майнула думка в Улясі.

— Ходім краще до Софіївського собору, — стиха промовила Уляся.

— Та ви ж, здається, самі прямували до Михайлівського?

— Ні. Це я тільки йшла проз Михайлівський монастир, бо ходила гулять до Владимирового пам'ятника на гору.

— Та ходім-бо в Михайлівське! Там же служе митрополит. Буде сила людей, ще й співатиме митрополитський хор, — вмовляв панич Улясю. — Ходім-бо, ходім! Дивіться, яка ондечки сила панів суне до брами!

Він взяв її за руку. Уляся рушила з місця, ступила два ступені й знов спинилась. Вона почувала таку ваготу в ногах, неначе в неї ноги пустили коріння, котре промкнулось в грунт і приросло до землі.

— Ні, не піду в Михайлівське, — згодом сказала Уляся.

— Оце диво! Та чом же? — питав Літостанський, котрому дуже забажалось подивитись на пишноту митрополитанської одправи.

— Я й сама тому невідома. Мені уявляється щось недобре. Чомусь мені здається, що коли я оце піду в Михайлівське, то навіки втрачу щось дуже гарне та дуже миле.

— Ще що вигадайте! Та ходім-бо! Не гаймо часу, бо ще й церемонія одійде, — сказав Літостанський і знов смикнув її за руку.

— Ні, не піду. Ходім краще до Софіївського, — сказала з наважливістю Уляся.

— Невже це в вас остача якихось бабських забобонів? Певно, ви ймете віри отій нісенітниці.

— Ба не йму віри. Але я чомусь ніби передпочуваю якусь напасть, як тільки піду оце в Михайлівське, — говорила Уляся.

— Невже ви думаєте, що там вас жде якась баба-яга, або що там десь куйовдяться злидні та вчепляться до вас, побіжать слідком за вами навздогінці до вашої господи і поналазять в хату, і в хижку, і в комору? — глузував панич.

— І в думці цього не маю. Але в мене одразу виникло якесь чудне вагання, а чому й задля чого, я й сама гаразд цього не втямлю, — сказала Уляся і раптом круто повернулась і попростувала через Софіївський майдан до Софійського собору, засмучена і якось збентежена.

Літостанський мусив вволити її волю, і пішов за нею в Софіївський собор.

"Чудна жіноцька вдача! Чи це в неї якісь забобони, чи панянське вередування, чи вже й не вгадаю що".

Літостанський простояв службу й провів далеченько Улясю, аж за монастир.

Ще смутніша була Уляся, вертаючись додому. Вона наважилась побалакать з батьком таки зараз, наважилась впрохати його, щоб він

покинув своє прохацтво, не опоганив і не осоромив її перед людьми та молодим Літостанським, котрий вже сливе признавсь їй, що ладен хоч і зараз слати до неї старостів.

Уляся, вернувшись з церкви, сіла на канапі й засмутилась. Незабаром рипнули в прихожій двері, і в хату ступив батько з торбами на плечах. Він здійняв свою амуніцію, передягся і ввійшов в світлицю з запаленою папіросою а губах.

— Тату! кидайте оті торби та дранки, — сказала Уляся.

— А то навіщо? — спитав з дива Кміта.

— Бо мені сором за вас перед людьми, — промовила Уляся смутним, навіть жалібним голосом.

— Перед якими ж це людьми? Це либонь тобі сором перед Літостанським, чи що б то?

— Та хоч би й перед Літостанським. Чи то ж гарно буде, як він часом випадком од когось дізнається, що завів знайомість з якимсь кодлом прохачів: з вами, з Галецькою, з Мокрієвською, та що й я з того гніздища?

"От тобі й навсправжки клопіт, хоч і торби кидай ради дочки та її нових знайомих!" — подумав Кміта й почухав потилицю з досади.

— А передніше ж колись тобі не було сором. А це чогось вже й той сором десь узявся, — сказав батько,

— Передніше я була мала та дурна і нічого того не тямила. А тепер в мене вже є, хвалить бога, тямка в голові, та й перед новими знайомими мені сором. Сьогодні я хотіла йти на одправу в Михайлівський монастир. Аж сливе біля самої брами стрів мене Літостанський і теж хотів йти зо

мною до Михайлівського монастиря. Але як я пригадала собі, що ви стоїте біля брами коло дзвіниці з торбами вкупі з Галицькою та Мокрієвською, то так злякалась, що трохи не зомліла. Я повернулась круто, випручалась од зачудованого панича й попростувала хутчій до Софіївського собору.

— Та я тепер, коли вгляджу Літостанського, як він часом інколи заходе подавать старцям шаги, то зараз повернусь потилицею до його та й даю драла до брами, ще й сховаюсь між стовпищем прочан. Чом же ти не йшла? Треба було сміливо йти. Він мене б не побачив, — сказав батько.

— Я, тату, після того так перестраждала, так перепечалилась, стоячи в церкві, що не чула, як читали в церкві, не чула навіть гаразд, як співали; така скорбота найшла на мене, що я стояла в церкві як неприкаяна. Кидайте, тату, трусить отими торбами, бо далі не видержу. Мені тепереньки вже уявляється, що на мене всі люди пальцем показують, де б я не йшла вулицею.

— От тобі на! То це ти мені радиш, щоб я покинув свій засіб? Це все одно, якби купець покинув свою крамницю. Добра порада! Га? Я вже догадуюсь, чого ти така збентежена: це тобі стало сором через того Літостанського? Еге, так?

— Та хоч би й через Літостанського! — сказала Уляся й одразу заплакала, ніби мала дитина.

"Гм… справа йде непогано: вона, очевидячки, вже любе Літостанського. Треба знов написати до його, нехай не дляється та зараз-таки сватає Улясю. Шкода буде, як часом він і справді дізнається про моє прохацтво та через це одкинеться од неї. Вже коли вона плаче, то напевно його любе. От тобі й на! І дочки шкода, і торбів шкода! А враг би його взяв! Не знаю, хто переваже: чи дочка, чи торби! А! Цц!"

Кміта задумавсь, никаючи знестямки од кутка до кутка, неначе він десь в діброві збився з шляху. Уляся сиділа й плакала, аж хлипала.

— Та годі, серце, тобі плакать! Якось уладнаємо цю справу. Це, певно, тобі Літостанський став сподобний? Еге? Чи правду я кажу? Еге, він уподобніший тобі од інших? — питав батько, присікуючись до дочки.

— Та хоч би й уподобніший за всіх? Що вам до того? Коли сказати щиру правду, то ви, і Мокрієвська, і Дрімайло, і усякі там прохачі-офіцери живете й животієте на кошт безталанної калічі та усяких нужденних справдешніх старців. Що б мало перепасти в їх торби, те ви загарбуєте собі. Ви грабуєте прочан, дурите й грабуєте темний добросердий народ, ще й одбиваєте хліб од калік-старців, — говорила Уляся плачучи.

— Лучче мені гіркий полин їсти, ніж вижебраний вами хліб; лучче стану за вчительку, сама собі зароблю на хліб або знайду собі будлі-які інші заробітки. Я ладна й поневірятись та бідувати, ніж їсти поживок, видертий у калік та в убогих! — говорила Уляся хлипаючи.

"От тобі й на! Понабиралась там в школі якихсь фанаберій, то вже й пиндючиться! Вже їй і батька сором. Це правдива халепа! Треба доконечно зараз написати Літостанському, нехай її сватає. Напишу, що перед шлюбом дам йому або дочці банкову розписку на дві тисячі карбованців, ще й дім в додачу… само по собі, дім після моєї смерті. Не треба й гаятись та длятись з цією справою, бо я вже бачу, яка в неї направа і якої заспіває мені доня потім далі…"

— Невелика штука — почепити торби та жебрать попід монастирями. Лучче підіть, тату, до Літостанського та його товариша, попросіть, щоб вони просили за вас в своїх столоначальників, щоб дали вам яке-небудь місце в канцелярії. Це буде краще й шановніше, ніж ваші торби.

— Добре! Піду таки зараз, бо затого будуть обіди; я ж ще й досі не одвідав Літостанського. Нема чого й длятись з цією справою! — сказав Кміта.

Кміта хапком напивсь чаю, причепуривсь і почимчикував до Літостанського та Червінського просить, щоб напитали йому будлі-яке місце в канцелярії або попросили начальника, щоб дав йому принаймні хоч переписку.

"Оце напасть! Доведеться знов ставати до нудної праці. А я вже зовсім розледащів і зам'якинивсь за тими торбами", — думав Кміта, йдучи до Літостанського та чухаючи потилицю.

Батько вийшов з хати, а Уляся все сиділа на канапі, засмучена та заплакана. Ні чай, ні їжа не йшли їй на думку. Вона й не наливала собі чаю, навіть не думала за його, не заглядала в пекарню, забулась за обід. Сама наймичка приставила до печі горшки, нічого не допитавшись в Улясі.

В світлиці стало тихо. Самовар довго шипів та й замовк. Ніякісінький згук не тривожив мертвої тиші і в світлиці, і на порожній, ніби спустошеній далекій вуличці.

— Не видержу довше! Вже я й так перемучилась та перепечалилась через оте батьківське прохацтво. Наберусь я сорому в цьому прохацькому кодлі на ввесь свій вік. А що буде, як часом Літостанський дізнається за батьківське промислівство? Де мені тоді очі подіти перед ним та й перед людьми? Я дочка якогось нікчемного прохача-старця! Це тільки трошки краще, якби я була дочка якогось злодія або душогуба.

Вже аж в пізні обіди вернувсь батько й застав дочку на тому-таки самому місці на канапі, коло самовара.

— Чи це ти й досі сумуєш? — спитав батько. — Не плач, серце! не вдавайсь дурнісінько в тугу! Застав я вдома і Літостанського і Червінського та ще кількох урядовців, що були в їх в гостях. Усі дали мені обіцянку, що проситимуть начальника давать мені роботу на вечірні часи в канцелярії. Казали, щоб я на днях забіг в канцелярію та ще й сам попросив начальника за це. Там же я буду не нових. Не первинка ж мені поратись коло бомаг. От і матиму почесне місце! Не плач, серце, не журись! Якось воно та буде. Задля тебе мушу покинути та залишить торби. А які гарні та веселі оті людці Літостанський та його приятель Червінський! І веселі й жартовливі, і прості серцем та щирі. Я ненароком, шукаючи їх квартири, заскочив і в кімнату до їх господині та таки розпитав і за Літостанського.

— Таки не втерпіли і розпитали? Навіщо ж то ви розпитували? — крикнула Уляся, — навіщо вам микатись в їх справи?

— Бо я цікавий, та таки й добрий проноза вдався зроду, то і вмикуюсь в усякі справи. Недурно ж наш рід продражнено Кмітами. З мене таки й справді добрий кміта! І люблю, і вмію кмітить за людьми та й за всім. Я ніколи нічого не робив так собі, назря. А господиня дуже хвале Літостанського, каже, що кращої, моторнішої і добрішої людини, надісь, і в світі нема. Це мені дуже й дуже приємно знати, як, певно, й тобі! Еге, так?.. А ти кинь лихом об землю та не вдавайсь в печаль дурнісінько. Наливай чай та й пий на здоров'ячко. А то ще помарнієш та споганієш так, що Літостанський й сватать не схоче.

Уляся зараз повеселішала і налила собі стакан чаю та й випила всмак, ще й з'їла добрий шмат паляниці.

Другого дня Кміта пішов в канцелярію до начальника просити місця й показав йому своє писання. Рука в його писанні була пречудова, і йому без вагання дали місце на вечірніх роботах в канцелярії, щоб він переписував ті бомаги, котрі посилали до вищого начальства.

Тим часом бідна Галецька все ходила під монастирі та жебрала на хліб та на прожиток. Аж якось наприкінці літа одного дня вона вранці сиділа з Майбородихою на цвинтарі на лавці та балакала, як несподівано в цвинтар увійшов старий отець Онуфрій і попростував до їх. В його вид був такий веселий, що Галецька якось духом почутила, що батюшка несе якусь добру звістку.

— Добридень вам, Ольго Семенівно! Несу добру звістку задля вас! — гукнув здалеки отець Онуфрій до Галецької.

Галецька од радощів аж нестямилась і ніби охолола. Вона встала з лавки й почувала, що в неї ноги трусяться.

— Напитував я для вас місця в богадільні вже давненько. Там давно вже занедужала помічниця начальниці, довго слабувала, та оце недавнечко й померла. Я таки впрохав усіх, кого треба було, щоб місце дали вам. Моє тупцяння таки мало поспіх. Я дав поруку за вас, і тепер поздоровляю вас з місцем. Беріть хутчій свої документи, сідайте на звощика та мерщій катайте в богадільню. А до мене зайдіть на часину, то я напишу вам прошення. Хоч матимете невелику плату, але ж зате матимете свою опрічню кімнатку й харч, житимете собі нарізко од усіх. Ви людина статковита й помирлива, а помирливість — це найперша умова в таких закладах, де стикається чимало людей усякої масті й усякої вдачі. Щасти ж вам, боже, на все добре та на новий талан.

Взрушена ласкою й прихильністю о. Онуфрія, Галецька насилу опам'яталась од радощів.

— Їдьте ж зараз та не дляйтесь, щоб часом місце не втікло од вас кудись за тридев'ять земель, бо воно котюче й летюче. Часом закотиться кудись, — жартував батюшка на прощанні.

Галецька й Майбородиха кинулись до кімнати, щоб скласти сякі-такі удовині манатки. Склавши манаття й зав'язавши в пакунки, Майбородиха гукнула до Досифея, щоб він покликав звощика.

Досифей сидів на сінешньому порозі, насуплений, мов чорна хмара.

— Одчепіться од моєї душі! Ви обидві чогось веселі, неначе хильнули по десять чарок! А мені став світ немилий, — обізвавсь з порога Досифей, не рушаючи й з місця.

— Чом же оце став тобі світ немилий! Може, тобі в мене в чому недогода? А може, тобі трапилась якась пригода? — спитала з жартом Майбородиха.

— Ет! бодай не казать! А все то через оту титарівну. То було виходе з церкви, то все моргає на мене, ще й солоденькі очки зробить, а вчора виходила з церкви в якоюсь дурепою, а я йду їй назустріч, здійняв шапку та й кланяюсь, та заговорюю; а вона коли б тобі глянула на мене! Задерла кирпу, закопилила спідню губу, ще й пику одвернула. Коли б тобі хоч раз зирнула! От такий тепер світ настав!

— В титарівни не запобігай ласки. В неї високі пороги задля тебе. Ти й справді "високо літаєш, а через те низько впадеш", — сказала Майбородиха.

— Я дійшов до одчаю. Я заздріваю й вас, що й ви мене судите та й гудите по людях.

— Хто тобі оце наговорив? Та то, певно, титарівна дізналась, що ти трохи опришкуватий вдався, хоч і гарний з лиця.

— Сама вона забісована, коли бундючиться передо мною. Ет! Усі вони таківські! Візьму оці усі дівчачі каблучки та й викину на смітник. Нехай їх собаки споживуть та й дівчачу любов схламають.

— Та собаки ж подавляться тими каблучками! — сказала Майбородиха.

— Кат їх бери! Нехай поїдять і їх персні, і їх зрадливу, погану любов. Доведеться, мабуть, постригатись в ченці, абощо! Бере мене такий сум, либонь я завтра вмру, абощо. Ото людці! Ото панни! Який-то тепер світ настав! Ой господи!

— Не журись надаремно! Ще твоє цвіте, а їх в'яне. Ти ж ще саме в цвіту! Та поможи-бо нам та винеси оці пакуночки на вулицю, та поклич звощика.

— Не хочу! одчепіться од моєї душі. Мені й без ваших манатків важко на серці! — обізвавсь знехотя Досифей і ще нижче похилив голову.

Стара Майбородиха потюпала на вулицю й закликала звощика. Повиносили в'язки й поскладали на візок. Галецька налапала в кишені капшучок, витягла його й знайшла трохи грошей.

— Нате ж вам оці гроші в подяку за те, що ви мені дали притулок. Це я хоч цими малими грішми заплачу вам за житло.

— Борони боже! Щоб я з вас брала гроші за квартиру? Не була б я людина, щоб іще брала з вас, з сироти, плату. Я й сама притулилась, дякуючи ласці добрих людей. Зроду-звіку не візьму з вас плати! Я таки й зроду не мала жадоби до грошей. Адже ж і мене часом харчували добрі люди за спасибі, — говорила Майбородиха на прощанні.

Галецька розпрощалась і на розставанні просила Майбородиху доконечно одвідувати її на новому місці й обернутись до неї з поміччю, коли б часом сталась якась пригода в її житті.

Тим часом один незначний випадок дуже стривожив старого Кміту. Літостанський все заходив до його в гості сливе щотижня. Але восени він не приходив тижнів зо три поспіль.

"Що це за знак, що Літостанський не вчащає вже до мене? — думав Кміта. — Може, десь набачив собі якусь панну, кращу од моєї Улясі. Він хлопець молодий, а молоде серце змінливе й зрадливе. Може, десь знайшов собі уподобнішу панянку, ніж моя доня, і вподобав її... Шкода буде, як Уляся втрате такого гарного жениха. А я ж через його мусив кинуть торби! Напишу до його лист і просто-таки спитаю, чи він має на думці сватать мою Улясю, чи ні, щоб часом ще не довелось шкодувать за торбами", — подумав старий і зараз скомпонував листа.

"Кращого за вас жениха для моєї доні я не знайду та й не бажаю. Коли маєте на думці сватать мою Улясю, то не дляйтесь і не гайтесь, щоб часом хтось інший не навис їй на очі. Я вже давно постерігаю, що ви їй припали до вподоби. Вам, і тільки одному вам, як доброму на вдачу й статковитому чоловікові, я одписав би своє житло після моєї смерті, ще й на ваше ймення дав би вам перед вінцем банкову розписку на дві тисячі карбованців. Прошу найласкавіше незабаром дати мені одповідь".

Другого дня надвечорі прибіг Літостанський. Старого не було вдома. Літостанський показав Улясі листа й прочитав. Улясі стало сором, що батько ніби набивається нею Літостанському. Але вона потім зареготалась. Зареготавсь і Літостанський, що кмітливий батько не все таки прикмітив.

В світлицю згодом вступив старий.

— Тату! ви опізнились. В нас з Лукою Антоновичем вже давненько скінчена справа, а ви з листом "Нате, — мовляв, — й мій глек на капусту!"

— То це ти й мене перехитрувала? Мене, старого, досвідного? — крикнув батько.

— Атож! — обізвавсь Літостанський, осміхаючись. — Я вже давненько думав засилать старостів до Улясі та просить в вас її руки. А от і ви з листом… та трішечки опізнились…

— Коли опізнивсь, то й добре. Як я бачу, щира любов перехитрує все і всіх на світі. Коли вже ви поєднались так, то мені тільки треба вдатись до батюшки, щоб годить вінчання. Коли так, то, боже, вас благослови! Справимо не бучне, а "хапане" весілля, та й коли ми вам до вподоби, то й зараз переходьте до нас жити. Годі вам тинятись по тих квартирах, — сказав Кміта.

Тільки що вони перебалакали за свою справу, в світлицю вступила Галецька, рада та весела, неначе вона знайшла десь або гроші, або свій талан. В неї очі аж сяли. Вона привіталась з усіма жвавенько, веселенько, наче попроворнішала.

— Що це за зміна сталась з вами! — одразу спитав Кміта. — Щось з вами трапилось і, певно, дуже гарне та приємне. Еге?

— А то ж чому так? — спитала Галецька дрібненьким, веселеньким голосом.

— В вас стали інші очі, інший погляд, либонь ви тепер не та давніша, передніша людина, — сказав Кміта. — Передніше колись ви були ніби темні на очі, а це одразу неначе взір вернувся до вас. Ви й посвіжішали на виду, й покращали. І обличчя в вас стало веселіше! Що це з вами сталось? Щось та є!

— Невже ж таки я була ніби невидюща, а це сьогодні десь познаходила на шляху загублені очі? — сказала Галецька і веселенько засміялась.

— Невже ви вмієте й сміяться? — крикнула з дива Уляся.

— Атож! Правда, що вже була забулась сміятись, а це знов вчусь та пригадую потроху, — говорила веселенько Галецька. — То, серце, як лиха година притисне, то людина забуде і сміятись, і радіть.

— А мені все здавалось, що ви зроду не сміялись та й не вмієте сміятись, — говорила Уляся. — Мені оце так чудно стало, як було б чудно, якби засміялась і заговорила ота панна з котиком, що ондечки намальована на картині.

— То я, певно, з тієї причини повеселішала, що вже таки напитала собі місце за помічницю начальниці в богадільні. Отець Онуфрій, спасибі, пороги пооббивав, рипаючись та тупцяючи за мене. Вже я перебралась туди й живу там тижнів зо два. Маю свою опрічню гарненьку та світлу кімнатку ще й обід, — говорила Галецька.

— То це вже ви лихом об землю? Поздоровляю ж вас в щирим серцем та дорогою душею, — сказав Кміта.

— Поздоровляю й вас! — гукнула Уляся й собі на радощах і поцілувала Галецьку. — Сідайте ж та будьте в нас гостею.

— Щоб старости сідали, чи що, як кажуть на селі, — сказала Галецька.

— Та вони вже й сіли оце таки зараз, в цей час.

А вас прошу бути в моєї Улясі за посажену матір. От що!— промовив Кміта.

— Невже цьому правда? Коли так, то поздоровляю й я вас з щастям. Я рада материнувать в сироти, хоч ще зроду ні в кого не материнувала, — сказала Галецька.

Через вузенькі сінечки Мокрієвська духом почула в своїй квартирі, що в кімнатах в господаря трапилось щось незвичайне. До її вуха долітав якийсь веселий клекіт та регіт, неначе десь з-над стелі або з-під землі. Вона зацікавилась, причепурилась і шугнула прожогом з своєї кімнатки до хазяїна.

"Або п'ють, або лаються, або здорово жартують та реготять чогось. Щось та є! Якийсь цікавий випадок", — миготіло в Мокрієвської в думці, як вона приступила до дверей, звідкіль аж гув клекіт та розмова, неначе окріп клекотів в казані.

Перейшовши на квартиру до Кміти, вона схаменулась: здержувала свої норови та звички й ради Літостанського та Улясі сливе три тижні поспіль не швендяла по шинках і в руки чарки не брала.

— Добридень вам! — сказала вона, сіпнувши за клямку й вскочивши прожогом в світлицю. — Що це в вас за радощі, що аж в моїй хаті луна йде! З якої це причини? Щось трапилось? Еге? — спитала Мокрієвська.

— Справляємо заручини молодих. От що! — сказав Кміта. — А ви там сидите в своїй келії, як черничка, та й не гадаєте, що в нас на весілля закарлючилось. Просимо й вас на весілля… за світилку чи свашку.

— За світилку, — сказав Літостанський.

— Спасибі вам за честь, — промовила Мокрієвська й зирнула на Улясю прихильними ласкавими очима.

— Чого це ви, Ольго Семенівно, так пожвавішали та посвіжішали, що якби я вас стріла десь на вулиці, то й не впізнала б? — спитала Мокрієвська.

— Мабуть, з тієї причини, що я оце напитала-таки собі місце в богадільні й вже живу собі там тихо та свій хліб жую, — сказала Галецька.

— От треба б і собі будлі-де напитувать такого місця! Доки я буду тинятись без діла? Вже обридло та остогидло байдикувать, — сказала Мокрієвська. — Напитуйте там десь побіч себе й для мене місце.

— Добре. Як трапиться в нас яке місце, то я подам вам звістку, — сказала Галецька.

Через два тижні Кміта справив "хапане" весілля. Галецька материнувала й поблагословила Улясю до вінця. Як Уляся вийшла в світлицю вся в білому, з білим вінком на голові, пишна та гарна, неначе біла лелія, як стала вона поруч з Літостанським, в Мокрієвської несамохіть сльози покотились по щоках.

Після весілля Літостанський пішов в прийми до тестя: перейшов на життя в його дім. Кміта дав йому до рук банкову розписку на дві тисячі карбованців, але другу розписку, записану на своє ймення, зоставив у себе, щоб часом не довелось на старості літ дивитись дітям в руки, як довелось Галецькій.

Мокрієвська напитала собі місце в міському лазареті. Стала до роботи, оговталась, призвичаїлась до порядків і згодом за роботою почала забувать за свої передніші звички, що трохи не запагубили їй життя.

Київ. 1901 року.